BS2362
.M27

LIBRARY OF PRINCETON
* JUN 8 1901 *
THEOLOGICAL SEMINARY.

Division BS2362
Section M27
No.

HANDLEIDING

VOOR DE

OUDCHRISTELIJKE LETTERKUNDE.

HANDLEIDING

VOOR DE

OUDCHRISTELIJKE LETTERKUNDE

DOOR

Dr. W. C. VAN MANEN.

LEIDEN
L. VAN NIFTERIK Hz.
1900.

LEIDEN: STOOMBOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

INHOUD.

			Bladz.
Voorrede			VII
Inleiding			1
Hoofdstuk	I	Evangelien	3
„	II	Handelingen	23
„	III	Brieven	30
„	IV	Openbaringen	88
„	V	Pleitreden	105
„	VI	Leerboeken	114
Aanhangsel. De Kanon			119
Register			125

Deze Handleiding is geschreven voor wie gewoon zijn mijn colleges over Oudchristelijke letterkunde te volgen. Dáár worden in den regel elk jaar slechts enkele stukken uitvoerig ontleed en besproken; de beste wijze, naar het mij voorkomt, om overeenkomstig den eisch van het hooger onderwijs, anderen op te leiden tot het zelfstandig leeren kennen en onderzoeken van wat de Christelijke Oudheid ons heeft nagelaten.

Ik onderstel voorts in aller handen: H. J. Holtzmann, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament* 1892 [3] en G. Krüger, *Geschichte der altchristlichen Litteratur* 1895, *Nachträge* 1897.

Wie ten aanzien van het N. T. aangenamer, hoewel minder volledig en minder objectief, wil worden voorgelicht, kan gebruik maken van A. Jülicher, *Einleitung in das N. T.* 1894. Meent hij te mogen toegeven aan meer behoudende neigingen, dan late hij zich leiden door B. Weiss, *Lehrbuch der Einleitung in das N. T.* 1889 [2], naar wien Dr. J. M. S. Baljon zijn meer vrijzinnige *Inleiding op de boeken des N. Vs.* 1893 bewerkte. Wenscht hij alles na te gaan wat, naar het oordeel der uiterste rechterzijde, nog binnen de grenzen van het Protestantisme ten gunste van de overlevering kan worden gezegd, hij leze Th. Zahn, *Einleitung in das N. T.* 2 Bde. 1897/99, I [2] 1900.

Wie aan Krüger niet genoeg heeft en verlangt naar een volledig overzicht van de Oudchristelijke letterkunde, voor zoover zij niet werd opgenomen in het N. T., vindt meer dan hij zoekt in het eerste deel der *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Euse-*

bius von Adolf Harnack, ook uitgegeven onder den titel *Die Ueberlieferung und der Bestand der altchristlichen Litteratur* u. s. w. 1893 en aangevuld in *Texte und Untersuchungen* XIII : 1, 1894.

Intusschen blijven de studenten vragen naar den samenhang tusschen het door mij behandelde en wat tijdens hun verblijf aan de Akademie niet aan de orde kwam. Zij begrijpen, te recht, dat zij niet dan uiterst moeilijk zich een denkbeeld kunnen vormen van het geheel mijner afwijkende meeningen, in verband met het mede door anderen als slotsom van het wetenschappelijk onderzoek erkende, zelfs al trachten zij zich op de hoogte te stellen van hetgeen vroeger en later door mij werd geschreven.

Aan dat verlangen naar eenheid, ook meermalen uitgesproken door anderen, wil deze Handleiding — geen Handboek! — tegemoet komen. Mogen oudere en jongere vrienden hier althans eenigermate vinden wat zij, sedert langer of korter, met gewaardeerde belangstelling zochten.

Juli 1900.

Behalve enkele algemeen bekende afkortingen heb ik mij veroorloofd te schrijven:

AL voor Krüger's *Geschichte der altchristlichen Litteratur.*
EB „ Cheyne's *Encyclopaedia biblica.*
LG „ Harnack's *Gesch. der altchristlichen Litteratur.*
SU „ Nestle's *N. T. Supplementum.*
TS „ *Texts and Studies* (Cambridge).
Th. T. „ *Theologisch Tijdschrift* (Leiden).
TU „ *Texte und Untersuchungen* (Leipzig).

INLEIDING.

§ 1. Onder Oudchristelijke letterkunde verstaan wij de schriftelijke nalatenschap der Christenen, voor zoover zij betrekking heeft op de beschrijving, verdediging en aanbeveling van hun godsdienst, tot ± 180, het jaar waarin Irenaeus zijn hoofdwerk, Πρὸς αἱρέσεις, volgens III : 3, 3 ontstaan onder Eleutherus, 173/5—188/90, heeft geschreven.

Vgl. mijn rede *De leerstoel der Oud-christelijke letterkunde* 1885; J. M. S. Baljon, *De Oud-Christelijke Letterkunde* en *Een nieuw begin* 1895; G. Krüger, *Das Dogma vom neuen Testament* 1896.

§ 2. Wat van deze letterkunde niet verloren ging, werd bewaard in afschriften, vertalingen, en bij oude schrijvers.

§ 3. De oorspronkelijke taal der tot ons gekomen teksten is, behoudens enkele uitzonderingen, de gewone Grieksche schrijftaal dier dagen, zij het ook in sommige opzichten gewijzigd onder den invloed van het Christendom.

§ 4. Wat bewaard bleef is tot heden niet vereenigd, maar toch nagenoeg geheel, deels groepsgewijze, deels elk stuk afzonderlijk, in druk verschenen. De voornaamste bundels zijn :

Novum Testamentum graece (Tischendorf VIII[a] major Vol. III 1864—94 M 70; minor, ed. de Gebhardt 1898[4], M 2; Westcott-Hort major Vol. II 1881, 1898[4] minor 1885 vv.; O. de Gebhardt, ... (rec. Tischend. c. Tregellesimo et Westcottio-Hortiano .... 1881, 1896[7] M 3; J. M. S. Baljon 1898 f 7 ; E. Nestle 1898, 1899[2] M 1; N. Syn. vert. 1868);

Patrum Apostolicorum Opera (Gebhardt Harnack Zahn major 1876—78 M 16; minor 1877, 1900[3] M 3.50; Holl. vert.: Oud Christ. lett. door Duker en van Manen 1870—71); Evangeliorum deperditorum fragmenta (E. Nestle, *N. T. Supplementum* 1896 M 0.75).

Te zijner tijd mag men nagenoeg alles, behalve het N. T., verwachten in *Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Leipzig 1897....

§ 5. Aan de wetenschappelijke beoefening der Oudchristelijke letterkunde, die van jonge dagteekening is, zijn voorafgegaan de zoogenaamde Inleiding tot het Nieuwe Testament en de Patristiek.

§ 6. Een geschiedenis der Oudchristelijke letterkunde laat zich nog niet schrijven, tenzij in algemeene trekken. Men erkenne daarbij haar persoonlijk karakter.

Voorshands bepale men zich, bij het historisch kritisch onderzoek, tot de analytische methode.

§ 7. De Oudchristelijke letterkunde is belangrijk op zichzelf en van het hoogste gewicht voor onze kennis van het Oudste Christendom en zijn geschiedenis, waarvoor wij bijkans geen andere bronnen bezitten.

Men houde zich daarom, bij het onderzoek dier letterkunde, zooveel mogelijk vrij van den invloed der kerkelijke en, onverschillig welke, wetenschappelijke overlevering. Dit gelde voor den inhoud en de herkomst der in behandeling genomen werken, maar ook met 't oog op de waardeering en de geschiedenis van het Christendom.

§ 8. Voor een geleidelijke bespreking van wat behoort tot de Oudchristelijke letterkunde kan men onderscheiden tusschen Evangelien, Handelingen, Brieven, Openbaringen, Pleitreden, Leerboeken, en als aanhangsel daaraan toevoegen: iets over de geschiedenis van den Kanon.

HOOFDSTUK I.

Evangelien.

§ 1. Onder de *namen* εὐαγγέλιον, γραφὴ εὐαγγελίου, λογία κυριακά, διηγήσεις, ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων, παραδόσεις, αἱ τοῦ Ἰησοῦ πράξεις, ἡ βίβλος τῶν ἡμερῶν, wellicht nog andere, heeft de Christelijke oudheid een aantal geschriften gekend, in den regel Evangelien geheeten, waarvan enkele tot ons gekomen, de meeste geheel of gedeeltelijk verloren zijn, en die alle betrekking hebben op het leven en werken van Jezus Christus.

§ 2. Zij dragen een tweeslachtig, een geschiedkundig en een stichtelijk leerstellig *karakter.*

Het zijn niet eenvoudige gedenkschriften, ontworpen door leerlingen en vrienden ten einde, voor tijdgenoot en nakomelingschap, de herinnering levendig te houden van wat Jezus van Nazaret was geweest, had bedoeld, gedaan, gezegd, ondervonden; maar veeleer leerboeken, waarin ieder op zijn wijs beproefde Jezus Christus, den Heer, Gods Zoon, te doen kennen in zijn groote beteekenis voor de wereld.

De „geschiedenis” staat hier in den dienst van het godsdienstonderwijs.

§ 3. De onderlinge *verwantschap* van alle, ons geheel of ten deele bekende Evangelien wijst, evenals de aard der zaak,

op het voormalig bestaan van één oorspronkelijk Evangelie, dat voor de samenstelling van alle andere, rechtstreeks of langs een omweg is gebruikt.

Deze onderstelling vindt steun in de overlevering, in het spraakgebruik, en in de slotsommen van het historisch-kritisch onderzoek.

§ 4. Aan een herstel van het *Oudste Evangelie* valt voorshands niet te denken. Men kan slechts wijzen op bijzonderheden die het vermoeden rechtvaardigen: de inhoud was, vergeleken bij dien der later kanoniek geworden Evangelien, uitermate beknopt, in hoofdzaak een schets van de komst van Jezus Christus, Gods Zoon, zijn optreden te Kapernaum, het uitwerpen van demonen, de aankondiging van het godsrijk, de verheerlijking op den berg, de beslissende reis naar Jeruzalem, zijn lijden, sterven en opstanding. Daartoe behooren geen verhalen betreffende zijn afkomst, geboorte, aanvankelijke ontwikkeling, ontmoeting met Johannes, doop in de Jordaan, verzoeking in de woestijn, noch iets van beteekenis over den leeraar-godsdienstprediker in Galilea.

Dit werk is waarschijnlijk ontstaan in den na-apostolischen tijd, onder lieden die hun meer dan elders ontwikkelde Christologie, een phantastisch speculatieve der toenmalige linkerzijde, zochten te verbinden met de apostolische, de nog niet op schrift gebrachte, deels betrouwbare, deels onbetrouwbare traditie over Jezus van Nazaret, den kortelings verschenen en eerlang te verbeiden Messias. Zij hadden behoefte, juist tegenover de vrienden der genoemde traditie, die zich op haar konden beroepen, aan een duidelijke uiteenzetting van hetgeen Gods Zoon, in zijn verschijning op aarde, geweest was, gedaan en ondervonden had.

§ 5. Dit Oudste Evangelie, Τὸ Εὐαγγέλιον, naamloos verschenen, waarschijnlijk in het Grieksch, mag niet worden verward met zijn Arameesche, aan Mattheus toegekende, of

eenige andere bewerking ; noch met een ondersteld Spreukenboek van Mattheus; noch met een verloren Evangelie van Johannes Marcus, den tolk van Petrus.

§ 6. Het werd, reeds spoedig, in meer dan één zin om- en bijgewerkt. Zoo leefde het eerlang voort in een reeks nieuwe uitgaven, die wij met het oog op de best bekende in twee, Synoptische en Johanneische, of met het oog op de zich aldaar uitsprekende richtingen in drie groepen, de Oud- of Joodschchristelijke, de (Paulinisch of) Heidenchristelijke, en de Gnostische kunnen splitsen.

§ 7. De *oudste bewerkingen* van het Oudste Evangelie gingen verloren, tenzij voor zoover zij voortleven in jongere boeken.

Zij werden geboren uit de behoefte, ter linkerzijde, om aan te vullen wat scheen te ontbreken (verhalen over Jezus' afkomst, geboorte, doop, verzoeking in de woestijn); ter rechter om het geschreven Evangelie, dat men niet wilde verwerpen, noch voetstoots aannemen, meer in overeenstemming te brengen met de apostolische, nog altijd niet geschreven en voortdurend zich uitbreidende traditie.

Deze overlevering was gegroeid uit herinneringen van oog- en oorgetuigen betreffende het leven en werken van Jezus van Nazaret, zijn optreden en tijdelijken ondergang als Messias; in den loop der tijden „vermeerderd en verbeterd" bij het licht der Schrift, die geacht werd van hem te getuigen, door symboliseering van waarheden die men ingang wenschte te doen vinden, en door de onwillekeurig dichtende verbeelding der geloovigen.

§ 8. Waarschijnlijk bestond de eerste proeve om het geschreven Evangelie te behouden en bruikbaar te maken voor de behoeften der rechterzijde, in een naamloos verschenen *Arameesche bewerking*, die men later toegekend heeft aan Mattheus. Zij werd de grondslag waarop allen, die

behooren tot de Synoptische groep, althans ten deele hebben voortgebouwd.

Deze onderstelling rust op getuigenissen der ouden en van het wetenschappelijk onderzoek der voorhanden Evangelien.

§ 9. Het vaak genoemde en fragmentarisch bekende *Hebreerevangelie* mag waarschijnlijk, in zijn oorspronkelijken vorm, met de genoemde Arameesche bewerking van het Oudste Evangelie worden vereenzelvigd. In de Grieksche overzetting heette het afwisselend: Ἑβραικόν, Ἰουδαικόν, κατὰ of καθ' Ἑβραίους.

Dit Evangelie deed zich voor als geschreven door Mattheus. Het is onafhankelijk van onze kanonieke Evangeliën en in zijn oorspronkelijken vorm ouder dan deze.

§ 10. Het *Evangelie der XII Apostelen,* genoemd door Origenes, Hieronymus, en anderen, is waarschijnlijk hetzelfde werk; dat der *Ebionieten* bij Epiphanius, een meer vrije vertolking of bewerking van den Arameeschen tekst.

§ 11. Het Εὐαγγέλιον κατὰ Πέτρον, waarvan in 1892 een gedeelte werd gevonden, behoort in zijn oorspronkelijken vorm tot de oudste bewerkingen van het eerst geschreven Evangelie in de Arameesche vertolking. Het staat daarbij dichter dan onze kanonieke Evangelien, waarvan men het ten onrechte doorloopend afhankelijk heeft genoemd. Het draagt geen Docetisch, noch eenig ander Gnostisch karakter.

Aanvankelijk door velen geraadpleegd, raakte het, in de tweede helft der tweede eeuw, bij de Katholiek gezinden in onbruik, waarna de lektuur door Serapion werd verboden.

Het is waarschijnlijk afkomstig uit Syrie, althans uit het Oosten, en geschreven vóór Justinus' Apologie, tusschen de jaren 100 en 130 (Th. T. 1893: 317—333, 379—432, 517—572).

§ 12. Het Εὐαγγέλιον καθ' Αἰγυπτίους, gedeeltelijk bekend uit Clemens Alexandrinus, Theodotus en anderen, misschien ook uit den tweeden brief van Clemens Romanus aan de Korinthiers en de in 1897 gevonden Λόγια 'Ιησοῦ, dagteekent waarschijnlijk uit het midden der tweede eeuw. Men mag het houden voor een uitgave van het Evangelie, bewerkt in Encratitisch-ascetischen geest, ten behoeve van Christenen in Egypte, totdat het aldaar, in de laatste jaren der tweede eeuw, werd verdrongen door onze kanonieke Evangelien.

§ 13. Ματθίου παραδόσεις, Evangelien van (κατά) Matthias, Bartholomeus, Andreas, Barnabas, en anderen, zijn niet of weinig meer dan bij name bekend. Men kan slechts gissen dat zij behooren tot de Synoptische groep.

§ 14. De beste vertegenwoordigers dezer groep zijn de kanonieke Evangelien κατὰ Μαθθαῖον en κατὰ Μάρκον.

Zij en het derde, κατὰ Λουκᾶν, heeten sedert Griesbach, 1745—1812, Synoptisch omdat de inhoud, gesplitst in grootere en kleinere stukken, zich zoo laat rangschikken dat men een tamelijk welsluitend overzicht van het geheel verkrijgt, zonder verplicht te zijn de gelijkluidende plaatsen en het daarbij behoorende of tusschen liggende na te slaan in de verschillende teksten.

Wie kennis neemt van een dergelijk overzicht wordt getroffen door een merkwaardige overeenstemming en een niet minder sterk in het oog springende verscheidenheid, wat betreft den inhoud, den vorm en de rangschikking der stof, verhalen en woorden.

De verklaring van dit verschijnsel, het zoogenaamde *Synoptische vraagstuk*, is vruchteloos beproefd door aan te nemen dat twee van de drie Evangelisten hun voorganger(s) gedeeltelijk naschreven en zich overigens vrij bewogen. Zij moet worden gezocht in het gebruik door allen gemaakt van

dezelfde hoofdbron. Daarbij valt niet te denken aan de onbeschreven, in vasten vorm gekomen overlevering, maar aan een door allen geraadpleegd boek, waarschijnlijk een Grieksche bewerking van het Oudste Evangelie in den Arameeschen vorm. Streng genomen moest men niet meer spreken van Synoptische Evangeliën, of de uitdrukking alleen gebruiken met het oog op Mt. en Mc., daar Luc. ondanks alle overeenstemming met die twee, een ander type vertegenwoordigt.

§ 15. Het later kanoniek geworden Εὐαγγέλιον κατὰ Μαθθαῖον geeft, in den vorm eener welsluitende geschiedenis van Jezus Christus, zijn herkomst en aanraking met den Dooper, zijn openbaar leven, lijden, sterven en opstanding, een reeks berichten, woorden en verhalen, reden, spreuken, gelijkenissen, die betrekking hebben op of afkomstig heeten van Jezus (Christus).

Men kan daarbij onderscheiden: een dubbele inleiding, H. 1—2; 3—4:11; twee of drie hoofddeelen, 4:12—18:35 of 4:12—16:12; 16:13—18:35; en 19—27; het slot, 28.

§ 16. Dit werk is niet zuiver geschiedkundig, waarschijnlijk zelfs niet naar de bedoeling van den schrijver, die veeleer beoogde Jezus Christus te doen kennen als den grooten Zoon des menschen, den aan de vaderen beloofden, onder herinnering van wat hij, als Jezus van Nazaret, op aarde was geweest, had gedaan en ondervonden.

§ 17. Ofschoon tot op zekere hoogte, naar vorm en inhoud één geheel, draagt het de onmiskenbare sporen eener eigenaardige samenstelling, met behulp van voorhanden bescheiden.

De schrijver beweegt zich, afwisselend, vrij en gebonden tegenover zijn zegslieden; bekommert zich vaak niet om de tijdrekenkundige orde; loopt meermalen vooruit op te behandelen stof; is niet zelden gekunsteld in de rangschik-

king van woorden en feiten; plaatst met groote gemakkelijkheid het onvereenigbare, het enkel op den klank af passende, naast elkander; en maakt overvloedig gebruik van verbindingswoorden en spreekwijzen als δέ, γάρ, τότε, ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, ἵνα of ὅπως πληρωθῇ, enz.

§ 18. Over den aard der geraadpleegde bronnen laat zich weinig met zekerheid zeggen. Zij zullen geweest zijn van Joodschen en van Christelijken oorsprong. Wat betreft de laatste: in verschillenden geest bewerkte uitgaven van het Oudste Evangelie, waaronder misschien één κατὰ Ματθαῖον, een Grieksche overzetting van de Arameesche bewerking, bedoeld in § 8.

§ 19. De schrijver heeft zijn naam niet genoemd. Hij is onbekend gebleven. Uit zijn werk laat zich afleiden dat wij hem moeten zoeken onder de Grieksch sprekende Christenen in het Oosten, in Syrie of Kleinazie, wellicht niet ver buiten Palestina.

Zijn standpunt is dat der wordende Katholieken, die zich zochten te verheffen boven de partijen, een rechter- en een linkerzijde, waarvan de eerste meer vasthoudend, Joodschgezind en gehecht was aan de overlevering aangaande Jezus-Messias, de andere daarentegen vrijer in haar denken, losser van de Wet, minder gebonden aan de overlevering, stouter bovenal in haar getuigen van Jezus Christus-Gods Zoon. Hijzelf plaatst de verschillende beschouwingen naast elkander, doet geen keuze, en geeft elk wat wils.

De tijd zijner werkzaamheid worde gezocht in de eerste helft der tweede eeuw, doch niet na 140.

§ 20. Dit geschrift heeft, naast ethisch religieuse, groote historische waarde. Niet als onverdachte kenbron van het leven en werken van Jezus van Nazaret. Maar als rijkste getuige van bijzonderheden dienaangaande, zij het ook schier altoos omneveld en vaak moeilijk te onderscheiden van het

later daaraan toegevoegde. Mede om wat het ons leert, juist ten gevolge zijner eigenaardige samenstelling, betreffende de ontwikkeling van het Christendom gedurende de eerste honderd jaren van zijn bestaan. Bovenal omdat wij hier zien wat men in des schrijvers leeftijd en omgeving verstond onder het Evangelie; welke voorstellingen en verwachtingen men had omtrent Jezus Christus, zijn verleden en toekomst; welke zedelijk godsdienstige idealen men hoog zocht te houden. In één woord: wat aldaar en in die dagen het Christendom was als historische godsdienst.

§ 21. Het Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον heeft veel overeenkomst met dat van Mattheus. Het beschrijft het „Evangelie van Jezus Christus", door ordelijk te verhalen van zijn aanraking met den Dooper, zijn openbare werkzaamheid in Galilea, daarna in Jeruzalem, zijn lijden, sterven en opstanding, zonder lang stil te staan bij het meedeelen van woorden, reden, spreuken en gelijkenissen, die afkomstig zouden zijn van Jezus.

Men kan ook hier onderscheiden: een dubbele inleiding, H. 1:1—3; 1:4—13; twee of drie hoofddeelen, 1:14—9:50 of 1:14—8:26; 8:27—9:50; en 10—15:4; het slot, 16:1—8, waarvan het laatste gedeelte verloren ging en in vele afschriften vervangen werd door een ander stuk, 16:9—20.

§ 22. Met deze beschrijving wordt beoogd, verkeerde voorstellingen weg te nemen of te verbeteren, en de aandacht te vestigen op betrouwbare feiten. Toch geeft zij geen geschiedenis, in den gewonen zin des woords. Zij is veeleer een heldendicht in proza, tot kenschetsing van het leven op aarde van Jezus Christus, dat is hier: Jezus beschouwd als Messias en als Zoon van God.

§ 23. Trots zijn grooter talent als schrijver, verraadt Marcus dat hij, gelijk Mattheus, gebruik maakte van verschillende

oorkonden. Hij gedroeg zich daarbij, afwisselend, meer en minder gebonden aan het hem overgeleverde, nu eens uitbreidende, dan weder inkrimpende de gevonden stof, schier altoos met „verstandig" overleg.

Hij kende Mattheus' Evangelie, zoo al niet in den tegenwoordigen, dan toch in een weinig afwijkenden vorm, doch zocht doorloopend een z. i. juistere opvatting van de „Evangeliegeschiedenis", een meer gelijkend beeld van Jezus-Messias-Godszoon te geven, door zich dichter aan te sluiten bij het Oudste Evangelie, in de bewerking door Mattheus ten grondslag gelegd aan zijn samenstelling, hetzij al of niet naar dezelfde Grieksche vertaling uit het Arameesch; door mede gebruik te maken van andere gegevens, tegenstrijdigheden weg te nemen, wat onverstaanbaar scheen te verduidelijken, en meer eenheid te brengen in de samengevoegde deelen.

§ 24. De schrijver mag niet worden vereenzelvigd met Johannes Marcus, den tolk van Petrus, over wien Papias bij Eusebius spreekt.

Wij weten niet waarom zijn werk, hetzij aanstonds hetzij later, *κατὰ Μάρκον* werd geheeten. Misschien omdat de overzetting, door hem gebruikt, van het Oude Arameesche Evangelie, inderdaad van Marcus afkomstig was, of deze naam, tegenover „Mattheus", een geschikte aanduiding scheen voor zijn, vergelijkenderwijs meer Heidenchristelijk dan Joodschchristelijk karakter.

In ieder geval leefde onze Marcus later, hoewel niet lang na Mattheus, vermoedelijk te Rome.

Ook zijn standpunt was dat van het wordende Katholicisme, met dit verschil dat hij minder dan Mattheus geneigd was om elk wat wils te geven, maar liever meer volledig brak met het Jodendom en rekening hield met de behoeften van Christenen uit de heidenen. Voor dezen was trouwens zijn arbeid inzonderheid bestemd.

§ 25. De waarde van zijn boek, uit een aesthetisch oogpunt te stellen boven dat van Mattheus, kan alleen uit dien hoofde sommigen stichtelijker voorkomen. Inderdaad is de ethisch religieuse inhoud, ofschoon niet gering te schatten, minder rijk, een gevolg van het veronachtzamen of bekorten der woorden, reden, spreuken, gelijkenissen van „Jezus".

Voor de historie geeft Marcus weinig meer dan Mattheus. In aansluiting bij het werk van dezen en andere Evangelisten, is ook het zijne van groote beteekenis voor onze kennis van het zich ontwikkelende Christendom en wat daarvan was geworden in de eerste helft der tweede eeuw.

§ 26. Het Εὐαγγέλιον κατὰ Λουκᾶν legt aan Theophilus voor een doorloopend verhaal van de afkomst, geboorte en opvoeding van den Heer Jezus Christus, zijn aanraking met den Dooper en diens lotgevallen, zijn optreden in Galilea, Samarie en Judea, zijn lijden, sterven en opstanding. Het is geschreven ten deele op dezelfde wijze als de Evangelien van Mattheus en Marcus, ten deele naar vorm en inhoud daarvan afwijkende.

Men kan hier onderscheiden: een voorrede, H. 1 : 1—4; een inleiding 1 : 5—4 : 13; drie hoofddeelen, 4 : 14—9 : 50; 9 : 51—18 : 34 (14 ?); 18 : 35 (15 ?)—23 : 56; een slot, 24.

§ 27. Ofschoon de schrijver verzekert, alles ἄνωθεν ἀκριβῶς te hebben onderzocht, en niet onduidelijk te kennen geeft, geen waarde te hechten aan jongere bespiegelingen, maar eeniglijk te willen afgaan op de betrouwbare overlevering van de voormalige ooggetuigen en eerste dienaren des woords, kunnen wij zijn verhaal toch niet houden voor de vrucht van zuiver geschiedkundig onderzoek. Hij zegt trouwens zelf dat hij beoogt, aan Theophilus den grond te doen kennen van het door hem genoten (Christelijk godsdienst-) onderwijs, 1 : 1—4.

§ 28. Wat de voorrede doet vermoeden, bevestigt de verdere inhoud: Lucas heeft gebruik gemaakt van voorhanden boeken, waarin de „Evangeliegeschiedenis” werd voorgedragen. Misschien ook van enkele andere en van de mondelinge overlevering.

Tegenover zijn bronnen stond hij afwisselend vrij en gebonden. Hij verzamelde, schiftte, en bracht in onderlingen samenhang, hetzij onveranderd, hetzij hier en daar een weinig gewijzigd, wat hem waardig toescheen te worden overgenomen en geplaatst in het z. i. juiste licht. Hij sprak daarbij gewoonlijk zijn eigen taal, slechts zelden die zijner zegslieden.

Hij kende het Oudste Evangelie, zoo al niet in den oorspronkelijken vorm, dan toch in de bewerking die ten grondslag ligt aan het door Marcion gebruikte (vgl. o. a. 3 : 1—2; 4 : 31— 37, 16—30; Tert. adv. Marc. IV : 7—8), een vrijzinnig Evangelie, geschreven in den geest van het Paulinisme, waaraan wereldverachting en bestrijding van alle genotzucht niet vreemd waren. Voorts een Grieksche overzetting van de Arameesche bewerking (zie 1 : 5; Epiph. adv. Haer. 30 : 13); de al of niet daarmede samenvallende hoofdbron voor Mattheus en Marcus; de boeken dezer Evangelisten; en andere bescheiden.

§ 29. Hij behoort tot de Grieksch sprekende Christenen, in Kleinazie of Rome, althans buiten Palestina.

Zijn standpunt is dat van het wordende Katholicisme, vrij tegenover de Wet, en met een ruimen blik op de wereldhistorische beteekenis van het Christendom; niet haatdragend tegenover de Joden, noch afkeerig van eenige inschikkelijkheid ten aanzien van Joodsche opvattingen en vooroordeelen onder de belijders van het Evangelie. Geen ultra van de linkerzijde, doch meer daarheen gebogen dan naar rechts. Een pleitbezorger van de apostolische overlevering, maar

toch met beslistheid haar plaatsende in het licht van den nieuweren tijd.

Zijn naam bleef onbekend. Men noemt hem Lucas, sedert Irenaeus, omdat zijn werk heet *κατὰ Λουκᾶν*, wat misschien zijn oorzaak hierin vindt dat die naam, te recht of ten onrechte, was verbonden aan het veel door hem gevolgde vrijzinnig Evangelie, dat hij meer bruikbaar maakte voor een ruimeren kring.

Dien arbeid, bestemd voor Christenen uit de heidenen buiten Palestina, heeft hij volbracht, niet lang na Mattheus en Marcus, in de eerste helft der tweede eeuw.

§ 30. De waarde van dit werk mag uit een aesthetisch oogpunt niet worden overschat, omdat wel sommige gedeelten goed geschreven, zelfs recht levendig, aanschouwelijk zijn geschetst, maar andere te veel het karakter eener onbeholpen samenstelling dragen.

Zij ligt hoofdzakelijk in den ethisch religieusen schat, waardoor zich de inhoud van dien bij Mattheus en Marcus onderscheidt. Hier en daar ook in het wellicht betrouwbaar historisch gehalte van mededeelingen, die wij bij de andere Synoptici niet of in een gewijzigden vorm aantreffen.

§ 31. Τὸ Εὐαγγέλιον gebruikt door *Marcion* is ons slechts gedeeltelijk bekend.

Het droeg geen naam van den schrijver en begon met de mededeeling, dat Jezus Christus in het vijftiende jaar der regeering van Tiberius was afgekomen in de Galileesche stad Kapernaum, aldaar was opgetreden in de synagoge, daarna te Nazaret, enz. (Tert. adv. Marc. IV : 7—8 vgl. Luc. 3 : 1—2; 4 : 31—37, 16—30).

Het deelde vrij wat minder woorden des Heeren mede dan Lucas, met wiens werk het overigens veel overeenkomst had. Ouderen en jongeren hielden het om die reden voor

een besnoeid Lucas' Evangelie. Sommigen keerden de stelling om en zagen in Lucas een gekatholiceerden Marcion. Noch het een, noch het ander schijnt juist, en het hierbedoelde Evangelie — afkomstig van Marcion, zijn leermeester Cerdo, zijn leerling Apelles, of wien ook — een proeve van terugkeer naar het eerst geschreven, het Oudste Evangelie, waarvan het al of niet rechtstreeks, een vrijzinnige bewerking mag heeten.

Marcion noemde het Evangelie, gelijk het destijds door de meesten werd gelezen, en niet alleen dat van Lucas, indien hij dit al heeft gekend: interpolatum a protectoribus Iudaismi ad concorporationem legis et prophetarum, qua etiam Christum inde confingerent (Tert. adv. Marc. IV : 4).

De overeenstemming van zijn Evangelie met dat van Lucas, laat zich het gevoegelijkst verklaren door beide afhankelijk te achten van een Evangelie, geschreven in den geest van het Paulinisme, misschien wel door „Lucas". Dit Evangelie, het derde kanonieke en dat van Marcion mogen dan gerekend worden tot de Paulinische groep, waartoe mede behooren de overgenomen vrijzinnige elementen bij Mattheus en Marcus.

§ 32. Een derde strooming in de ontwikkeling van het geschreven Evangelie, de Gnostische, omvat de weinig meer dan bij name bekende Evangelien van Cerinthus, Carpocrates, Basilides, Apelles, Valentinus, alsmede de jongere, insgelijks verloren, waarschijnlijk nog in de tweede eeuw geschreven Evangelien van Thomas, Philippus, Eva, Judas Ischariotes, het Εὐαγγέλιον τελειώσεως, de eigen (ἴδια) Evangelien der Severianen, en andere.

Hoofdbron voor onze kennis van het hier bedoelde type is het zoogenaamde vierde Evangelie.

§ 33. Dit Εὐαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην geeft, binnen de grenzen eener schets van het leven en werken van Jezus Christus Gods Zoon, een reeks mededeelingen, beschouwingen en gesprekken, die betrekking hebben op zijn persoon en beteekenis voor de wereld, ingeleid door een aanstipping over het in hem vleeschgeworden Woord.

§ 34. Het boek kan noch met het oog op de Synoptici, noch op zichzelf beschouwd, worden gehouden voor een geschiedenis van Jezus van Nazaret, van Jezus Christus Gods Zoon, of van het vleeschgeworden Woord.

Hoewel overtuigd van de waarheid zijner mededeelingen, zegt de schrijver zelf, H. 20 : 31, dat hij niet een geschiedkundig, maar een leerstellig doel najaagde.

Evenals elders, ten deele in verhoogde mate, staat hier de geschiedenis in den dienst der prediking van Jezus Christus Gods Zoon.

§ 35. De schets van zijn leven en werken komt voor een goed deel overeen met die der Synoptici, zoowel wat groote omtrekken als wat bijzonderheden betreft. Met het oog daarop zou men kunnen onderscheiden : een dubbele inleiding, 1 : 1—18 ; 1 : 19—51 ; Jezus' werkzaamheid in Galilea, 2—7 : 9 ; tusschenperiode, 7 : 10 —11 : 53 ; laatst en beslissend optreden in Jeruzalem, met daarop gevolgd lijden en sterven, 11 : 54—19 : 42 ; opstandingsverhalen, 20—21.

Wij blijven ook, wat den tijd aangaat, binnen de grenzen van het welaangename jaar des Heeren.

Daarnaast evenwel treffen : afwijkingen, waaronder zeer opmerkelijke, in de hoofdtrekken en in de bijzonderheden der voorgedragen of ondersteld Evangeliegeschiedenis ; de onmogelijkheid, in vele gevallen, om de verschillen te vereffenen en den inhoud te splitsen gelijk zoo even werd aangegeven. M. a. w. de sporen eener tweede, niet-synoptische

strooming, waarin zich de Evangeliegeschiedenis destijds had ontwikkeld, en die Johannes bij voorkeur schijnt te volgen.

§ 36. Wijst reeds die dubbele strooming op het vermoedelijk gebruik van geschreven oorkonden, de onderstelling wordt zekerheid bij het nagaan van de bezwaren, waarmede de schrijver vaak heeft te worstelen, om een geschikte verbinding tusschen de onderscheiden deelen van zijn werk te vinden; de onderling afwijkende en tegenstrijdige leerstellige uitspraken, inzonderheid ten aanzien van opstanding en oordeel door hem voorgedragen; en enkele andere uitlegkundige moeilijkheden in den overgeleverden tekst.

§ 37. Hoofdbron was bij de samenstelling: een niet-synoptische, laat ons zeggen: een Johanneische bewerking van het Oudste Evangelie. Dit boek, als Evangelie wellicht geheeten *κατὰ Ἰωάννην*, droeg een sterk ontwikkeld geestelijk karakter, nauw verwant aan de Gnosis.

Bovendien maakte de schrijver gebruik van één of meer Evangelien in den geest der Synoptici. Daarbij moet in het midden worden gelaten of hij onze Mattheus, Marcus, Lucas heeft gekend, en zoo ja, in den overgeleverden of in een ietwat ouderen vorm; dan wel of hij zich, voor zijn Synoptisch getuigen, heeft laten leiden door den onbekende, bij wien M. M. L. zich veelal hebben aangesloten.

§ 38. Het is niet mogelijk doorloopend, en anders dan bij benadering, aan te geven wat van dezen, wat van genen werd overgenomen. De samenstelling is daarvoor te weinig een aaneenschakeling van overgenomen stukken, en te veel een zelfstandige bewerking van wat bij anderen was gevonden.

Naast de § 35—36 bedoelde bewijzen voor het gebruik van voorhanden boeken, staan de bijkans doorloopend ons treffende eenheid van taal en stijl, van geest en kleur, van vorm en inhoud; verwijzingen naar en toespelingen op het

vroeger gezegde. Aan de eenheid van het werk valt dan ook, behoudens de latere toevoeging van H. 7 : 53—8 : 11, niet te twijfelen.

De schrijver beweegt zich, afwisselend, vrij en gebonden tegenover zijn zegslieden. Over het algemeen houdt hij vast aan de hoofdpunten der Evangeliegeschiedenis naar het beloop daarvan bij zijn Gnostischgezinden getuige, terwijl hij daarmede verbindt een inleiding over het vleeschgeworden Woord, en van tijd tot tijd iets uit den Synoptischen vorm der Evangeliegeschiedenis. Doch meermalen stoort hij zich niet aan de overgeleverde orde der in het oog te vatten feiten. Dan keert hij terug op zijn schreden, grijpt vooruit en toont hoe hij zich vrij gevoelt in het gebruik der gegeven stof, waaraan hij den vorm ontleent voor de omlijsting der gedachten die hij wenscht uit te spreken.

Daar is bovendien veel gekunstelds in de rangschikking, wat meermalen, ofschoon vruchteloos, deed zoeken naar een gewilden bouw van het vierde Evangelie.

§ 39. De schrijver is noch de apostel, noch een bekende presbyter Johannes.

Hij onderscheidt zich van den „discipel dien Jezus liefhad”, onder welke benaming hij denkt aan den apostel Johannes, zijn hoofdgetuige voor de juistheid der Evangeliegeschiedenis.

Zijn naam noemt hij niet, doch wij leeren hem kennen als een Christen uit de Heidenen, vol liefde en vereering voor den persoon en het werk van Jezus Christus Gods Zoon; blakende van ijver om anderen deelachtig te doen worden het „eeuwige leven”; een „theoloog” vol gloed en bezieling, die poogt zich te verheffen boven de opvattingen zoowel van de linker- als van de rechterzijde; die verzoenend optreedt tusschen beide, door naast elkander te plaatsen wat niet oorspronkelijk één was en veeleer getuigt van tweeërlei geest, door hier wat weg te laten of te wijzigen

en van dáár het een en ander over te nemen. Zijn standpunt is dat van het wordende Katholicisme, met sterke neiging naar links, de Gnosis en haar schatten die voor de groeiende gemeenschap niet mogen verloren gaan.

Waarschijnlijk voltooide hij zijn werk, in Kleinazie, omstreeks het jaar 140.

§ 40. De waarde van dit geschrift is uit een aesthetisch oogpunt vaak overschat, doch allerminst gering te achten. Zij ligt voor een goed deel in den ethisch religieusen inhoud, het stichtelijke, gemoedelijke, en aangrijpende der hier gegeven beelden, schetsen en gesprekken. Niet minder evenwel in wat het ons leert van het verloop der overlevering aangaande Jezus van Nazaret, den groei der voorstellingen omtrent het leven en werken van Jezus Christus Gods Zoon, de geschiedenis van het Christendom en zijn ontwikkeling als godsdienst.

§ 41. Niet in den kanon opgenomen en buiten den kanonieken tekst gebleven „*Woorden van Jezus*" zijn het laatst en vlijtigst verzameld door A. Resch, als *Agrapha* 1889 (vgl. A. D. Loman, Th. T. 1890 : 582—625) en als *Aussercanonische Paralleltexte zu den Evangelien* 5 Theile 1893—97, gevolgd door *Die Logia Jesu* 1898 (Th. T. 1899 : 378—381). Nestle, S U p. 89—92, gaf daaruit een bloemlezing, *Dicta Salvatoris Agrapha*; J. H. Ropes, *Sprüche Jesu* 1896 (T U XIV : 2) een proeve van oordeelkundige splitsing in 73 Agrapha zonder, 11 met misschien eenige, en 14 van besliste beteekenis.

§ 42. *Λόγια Ἰησοῦ*, ten jare 1897, op een blad papyrus gevonden tusschen de puinhoopen van het oude Oxyrhynchus, in Egypte, behooren waarschijnlijk tot een grootere verzameling van dien aard. Misschien zijn zij overgenomen uit het § 12 genoemde Evangelie *καθ' Αἰγυπτίους*.

§ 43. De herkomst van het door Bickell aan het licht

gebrachte *fragmentum Fajjumense*, Nestle, S U 67, blijft onzeker. Het stemt overeen met, doch is korter dan Mt. 26 : 30, 31, 33, 34 (Mc. 14 : 26, 27, 29, 30).

§ 44. Tatianus, een Assyrier van geboorte, die een Grieksche opvoeding genoten, te Rome aan de voeten van Justinus gezeten had en aldaar was gekerstend, maakte omstreeks 170 van de Evangelien naar Mattheus, Marcus, Lucas, en Johannes, één geheel, een soort viereenheid, Diatessaron, τὸ διὰ τεσσάρων εὐαγγέλιον, zonder echter den volledigen tekst van de vier op te nemen, of alle bijzonderheden daaruit te gedenken, terwijl hij zich de vrijheid veroorloofde een en ander, van elders hem kenbaar geworden, in te lasschen. Waarschijnlijk heeft hijzelf, bij zijn terugkeer in het Oosten, het boek uit het Grieksch overgezet in het Syrisch, tenzij hij het onmiddellijk in die taal mocht hebben geschreven (Th. Zahn), waarna het gedurende eeuwen *het* Evangelie der Syriers is geworden, totdat het in de vijfde eeuw, als Evangelie der gemengde, moest plaats maken voor dat der gescheidene.

Het oorspronkelijke werk ging verloren en is slechts gedeeltelijk bekend uit een kommentaar van Ephraim den Syrier, + 373, een Arabische en een Latijnsche bewerking.

De proeve van tekstherstel, hoofdzakelijk aan de hand van Ephraim en Aphraates gegeven door Zahn, Forschungen I : 112—219 (1881) vgl. II : 286—290 ; Gesch. d. K. II : 530—556, is verouderd, nu Ephraim niet meer behoeft te worden geraadpleegd in de Armenische (1836), noch in de daarvan gegeven Latijnsche vertaling (1876), maar kan worden gehoord in het Syrisch (1891) ; nu F. H. Woods, Studia bib. et eccl. III : 105—138 (Th. T. 1892 : 202—3), heeft aangetoond, dat noch Ephraim noch Aphraates den Syrischen tekst van het Diatessaron heeft aangehaald ; nu de Arabische vertaling (bewerking) van dien Syrischen tekst, door de zor-

gen van Ciasca 1888 het licht heeft gezien (vgl. E. Sellin in Zahn's Forschungen IV: 225—246 (1891); en men op het spoor is gekomen der veel gebruikte Oudlatijnsche bewerking van den oorspronkelijken tekst (vgl. Herzog [3] V: 657—9).

§ 46. De verschijning, aanbeveling en verdediging van het Τετράμορφον, waarvan de eerste duidelijke sporen voorkomen bij Irenaeus, ± 180, is minder een vrucht van letterkundig dan van leerstellig streven; een uiting van den Katholiseerenden geest, die reeds meermalen het onderling afwijkende en tegenstrijdige had leeren verbinden.

§ 47. De zoogenaamde *Apokriefe Evangelien*, waarvan een goed deel het laatst werd uitgegeven door Tischendorf 1876, in het Hollandsch door L. van Cleeff en C. P. Hofstede de Groot 1867, mogen niet worden verward, noch op één lijn geplaatst met de boven genoemde, niet in den kanon opgenomen Evangelien.

Het zijn veel gelezen, nog weinig wetenschappelijk behandelde verhalen over Jezus' geboorte en kindsheid, lijden en sterven; zijn vader Jozef, moeder Maria, nederdaling ter helle, en Pilatus, waaraan ten deele van elders bekende overleveringen ten grondslag liggen.

Behoudens enkele uitzonderingen zijn zij alle geschreven in de vierde en latere eeuwen..

§ 48. Het *Voorevangelie van Jacobus*, „aartsbisschop" van Jeruzalem, verhaalt de geboorte en opvoeding van Maria, haar betrekking tot Jozef, Jezus' geboorte, den kindermoord te Bethlehem, en den dood van Zacharias, vader van Johannes den Dooper.

Het werk draagt het karakter eener samenstelling en komt voor onder minstens vijftien verschillende titels.

Hoewel in zijn tegenwoordigen vorm zeker niet ouder dan de vierde eeuw, meenen nog altoos sommigen het, geheel of gedeeltelijk, te moeten plaatsen in de tweede eeuw, althans kort vóór Origenes.

§ 49. Het *Evangelie van Thomas*, den Israelietischen wijsgeer, ons gedeeltelijk bekend uit verschillende bewerkingen, bestaat uit een reeks verhalen over het kind Jezus, toen hij 5—12 jaar oud was, wonderen deed, en voor zijn onderwijzers een lastige leerling was. Het werd en wordt, naar het schijnt ten onrechte, vereenzelvigd met een aan Hippolytus, Origenes, Eusebius en anderen nog bekend, doch thans verloren, in 532 herdacht Εὐαγγέλιον κατὰ Θωμᾶν (τὸν ἀπόστολον).

§ 50. Als *Evangelie van Nicodemus* kennen wij een samenvoeging van twee stukken, het werk van zekeren Ananias ± 425, waarvan het tweede, een beschrijving van Jezus' Nederdaling ter helle, in zijn oorspronkelijken vorm, niet ouder is dan de vierde eeuw. Het eerste, Gedenkstukken van Pilatus, Ὑπομνήματα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πραχθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, is waarschijnlijk mede afkomstig uit de vierde eeuw; als bekend aan Epiphanius, maar nog niet aan Eusebius, te plaatsen tusschen 326 en 376, en te beschouwen als een verweerschrift van de zijde der Christenen tegenover heidensche Acta Pilati, gemaakt in het begin der vierde eeuw, op last van Maximinus.

Dit Christelijk geschrift werd en wordt meermalen in verband gebracht met Acta Pilati die Justinus en Tertullianus zouden hebben gekend, hoewel beiden, de laatste wellicht in navolging van den eerste, hun bestaan slechts onderstellen, en niet aan het licht doen treden.

HOOFDSTUK II.

Handelingen.

§ 1. Naast Evangelien kent de Oudchristelijke letterkunde *Handelingen*, gewoonlijk Πράξεις, Περίοδοι, Acta, Itinera genoemd, ook wel Κήρυγμα, Μαρτύριον, Τελείωσις, Passio, Consummatio.

Zij hebben betrekking op de werkzaamheid, het leven en de prediking, van apostelen en andere personen van beteekenis.

Zij dragen in den regel een tweeslachtig, een geschiedkundig en een stichtelijk, soms mede een leerstellig en apologetisch karakter.

De oudste gingen geheel of ten deele verloren.

Het eerste werk van dien aard is waarschijnlijk, evenals het Oudste Evangelie, ontstaan in een kring van vooruitstrevende, zich niet uitsluitend aan de (apostolische) traditie houdende Christenen.

Hierop wijzen de overweging dat de vrienden der overlevering geen behoefte hebben aan levensbeschrijvingen, zoolang de tegenpartij ze niet heeft; de voorgang der ontwikkeling van het geschreven Evangelie; de slotsom der kritiek van de Nieuwtestamentische Handelingen; en de omstandigheid dat Περίοδοι van Gnostischen oorsprong ten grondslag liggen aan Katholieke Apokriefe Πράξεις.

§ 2. Πράξεις (ἀποστόλων), opgenomen in het N. T., doet zich voor als een vervolg van Lucas' Evangelie. Wij vinden hier een schets van de lotgevallen der leerlingen na Jezus' opstanding en hemelvaart, hun optreden te Jeruzalem en daarbuiten, inzonderheid van den arbeid en het leven van Petrus, H. 1—12; overvloediger van Paulus, H. 13—28.

Vgl. bij deze en volgende §§ mijn *Paulus I. De Handelingen der Apostelen.* Leiden 1890.

§ 3. Geheel op zichzelf genomen, en afgezien van een vergelijking met de Paulinische brieven, waarmede een onbevooroordeelde kritiek in geen geval haar taak mag beginnen, kan de inhoud niet doorloopend worden beschouwd als een trouw en geloofwaardig verslag van hetgeen werkelijk heeft plaats gehad, noch als de rijpe vrucht van ernstig geschiedkundig onderzoek.

Het boek draagt ten deele een legendarisch-historisch, ten deele een stichtelijk apologetisch karakter. De schrijver wil aan Theophilus het Oudchristelijk verleden doen kennen, gelijk het hem, na onderzoek, voor den geest staat; zijn eerbied en liefde voor het Christendom bevorderen; tevens laten zien hoe het laatste, van den aanvang, ofschoon door de Joden gehaat, van de zijde der Romeinen met onderscheiding was bejegend.

§ 4. Aan de betrekkelijke eenheid van het werk mag niet worden getwijfeld, doch evenmin ontkend dat voor de samenstelling oudere oorkonden zijn gebruikt. Daarbij stonden op den voorgrond twee boeken, die wij gevoegelijk Handelingen van Paulus en Handelingen van Petrus kunnen noemen. Aan het eerste werd in hoofdzaak ontleend wat wij nu lezen H. 1:23 (D); 4:36—37; 6:1—15; 7:51—8:3; 9:1—30; 11:19—30; 13—28; aan het andere inzonderheid veel voor H. 1—12.

Het eerste en oudste omvatte in hoofdzaak een schets van het leven en werken van Paulus, naar het hart van hem verheerlijkende, bij anderen vergeleken : vooruitstrevende Christenen. Daarin was verwerkt een Reisverhaal, misschien wel afkomstig van Lucas, den metgezel van Paulus. Zie H. 11 : 27 (D); 16 : 10—17; 20 : 5—15; 21 : 1—18; 27 : 1—28 : 16.

Het tweede, met het oog op de Hand. van Paulus geschreven, was een poging om meer recht te laten wedervaren aan de traditie, en meer licht te doen vallen op haar Petrus. Misschien stonden den schrijver, behalve de mondelinge overlevering, bovendien nog andere bescheiden ten dienste, o. a. Flavius Jozefus, en ontleende hij een enkele bijzonderheid, doch zeker niet veel, aan Paulinische brieven.

§ 5. Afwisselend vrij en gebonden tegenover zijn zegslieden, sprak hij somtijds hun taal, doch in den regel de zijne. Hij volgde hen meermalen op den voet, maar dikwerf ging hij zijn eigen weg, omzettende en wijzigende, mede door aan te vullen en te besnoeien, wat hij bij anderen had gevonden.

Dit alles in de bijzonderheden aan te toonen, is niet meer mogelijk.

§ 6. De geest waarin deze „Lucas" zijn werk verrichtte, is die van het wordend Katholicisme, dat plaats heeft zoowel voor „Paulus" als voor „Petrus", en er niet voor terugdeinst een geschrift, gewijd aan de nagedachtenis en de verheerlijking van den „Apostel der ketters", te brengen onder het oog der geloovigen, zij het ook niet dan gestoken in een nieuw kleed, waardoor tegelijkertijd een eerbiedige hulde werd gebracht aan de traditie der ouden.

Zijn ware naam bleef onbekend. Zijn woonplaats was waarschijnlijk Rome, tenzij ergens in Kleinazie. Zijn leeftijd ongeveer het tweede kwartaal der tweede eeuw.

Aan de juistheid der voorstelling dat hij dezelfde was,

uit wiens hand wij het derde Evangelie ontvingen, behoeft niet te worden getwijfeld, vgl. H. I § 29.

§ 7. Naast aesthetische en religieuse, heeft Lucas' Tweede boek inzonderheid historische waarde. Uit dit oogpunt vroeger overschat en later onderschat, behoort het te worden erkend als een rijke bron uit de oudheid voor onze kennis van het Christendom, met zijn opvattingen en beschouwingen, in toongevende kringen omstreeks de jaren 130—150. Ook en niet minder van werkelijk historische, doch als zoodanig niet meer vastgehouden bijzonderheden, die even zoovele bijdragen mogen heeten voor onze kennis van het Oudste Christendom en zijn geschiedenis.

§ 8. Weinig meer dan bij name bekend zijn:

Πράξεις ἀποστόλων, volgens Epiphanius 30 : 16 in gebruik bij Ebionieten. Waarschijnlijk een tegenhanger, daarom nog geen „tegenschrift", van de kanoniek geworden Handelingen; een bewerking van dezelfde stof, maar in een anderen, met name anti-paulinischen geest.

'Αναβαθμοὶ 'Ιακώβου, Epiphanius ll., waarin „lasteringen tegen Paulus" voorkwamen, en Jacobus zich liet hooren „tegen den tempel en de offers en het vuur op het altaar."

'Αναβατικὸν Παύλου, volgens Epiph. 38 : 2 in gebruik bij Gnostieken; vgl. 2 Kor. 12 : 4.

Παύλου Πράξεις, bij Origenes en anderen vermeld, wellicht na verwant aan het § 4 bedoelde boek van dien naam, tenzij te houden voor de kern van (Apokriefe) Handelingen van Petrus en Paulus.

Pauli Praedicatio, bij Pseudo-cyprianus, misschien te vereenzelvigen met de juist genoemde Πράξεις.

§ 9. Πέτρου Κήρυγμα, gedeeltelijk bekend uit Clemens Alexandrinus, vertegenwoordigt een vrijzinnige opvatting

van de evangelieprediking, als bestemd voor Joden en Heidenen, waarbij „Paulus" noch in gunstigen, noch in ongunstigen zin en geen ander apostelschap dan dat der twaalven wordt herdacht.

Het schijnt afkomstig, niet van een gewezen Jood, veeleer van een Griek, uit de jaren 100—125.

§ 10. Dit Κήρυγμα mag niet worden verward met vaak onderstelde Κηρύγματα Πέτρου, een zeer oud Joodsch-christelijk geschrift, dat ten grondslag zou liggen aan de Clementinen, Homiliae en Recognitiones.

Het bestaan dier Κηρύγματα, voor zoover vastgeknoopt aan het daaromtrent gezegde in den brief van Petrus aan Jacobus, geplaatst vóór de Homiliae, en aan Rec. III : 74—75, is een letterkundige fictie, waarvoor geen enkel geschiedkundig gegeven kan worden bijgebracht.

Wel doen zich Hom. en Rec. aan ons voor als verschillende bewerkingen van één geschrift, waarvan het karakter bepaald antignostisch en dat mitsdien stellig niet ouder, waarschijnlijk jonger was dan ± 120. De oorspronkelijke kern van dat verloren boek schuilt misschien alleen in den veel gelezen Clemensroman. Vgl. de Arabische „recensie" van dien roman, uitgegeven en vertaald door Mrs. Gibson, Studia Sinaitica V; Th. T. 1897 : 340.

§ 11. *Apokriefe Handelingen* hebben in getale afzonderlijk en later vereenigd het licht gezien. Een bundel Gnostische Περίοδοι τῶν Ἀποστόλων, omvattende Handelingen van Petrus, Johannes, Andreas, Thomas en Paulus, wordt toegekend aan Leucius Charinus; in gewijzigden vorm, tevens uitgebreid tot Katholieke Πράξεις τῶν δώδεκα ἀποστόλων, aan Abdias.

Het onderzoek dezer omvangrijke literatuur heeft geleerd, dat zij is voortgekomen uit Gnostische kringen en veel

daarvan werd overgenomen door de Katholieken, na in hun geest te zijn gewijzigd.

De oudste dezer Handelingen, waarschijnlijk nog behoorende tot de Oudchristelijke letterkunde, hoewel niet allen daaromtrent eenstemmig oordeelen, gingen verloren, tenzij voor zoover zij nog schuilen in jongere uitgaven of bewerkingen. Het waren, naar men gist:

Περίοδοι Πέτρου en *Περίοδοι Παύλου*, opgenomen in voorhanden Katholieke *Πράξεις Πέτρου καὶ Παύλου*.

Περίοδοι Ἰωάννου, gedeeltelijk voortlevende in Katholieke en jongere Gnostische bewerkingen.

Handelingen van Paulus en Thecla, bewaard in een jongere uitgave, tenzij men deze, wat niet waarschijnlijk is, reeds door Tertullianus vóór 190 gebruikt mag achten, of naar het oordeel van C. Schmidt 1897, voor een onderdeel van *Πράξεις Παύλου* moet houden.

§ 12. Verwant aan Handelingen en ten deele daartoe behoorende zijn *Martelaarsboeken*, Martyria, Acta, Passiones, Virtutes, waarvan Eusebius een niet tot ons gekomen verzameling, *τῶν ἀρχαίων μαρτυρίων συναγωγή, σύγγραμμα, κατάλογος*, aanlegde en enkele nog staan aan de grens der Oudchristelijke letterkunde. Met name:

Beschrijvingen, bekend uit verschillende recensies van den marteldood van Paulus en van Petrus, die men oorspronkelijk geplaatst acht aan het slot der oudste Handelingen van Paulus en van Petrus (vgl. Harnack, L G I: 130—134).

Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Πολυκάρπου, een „brief" van de gemeente Gods te Smyrna aan die te Philomelium in Phrygie en alle anderen, behoorende tot de heilige Katholieke kerk.

De Grieksche tekst kwam tot ons in een vijftal handschriften, verkort bij Eus. IV: 15, en is opgenomen in verschillende uitgaven van Apostolische Vaders. Het werk mag

evenwel niet worden gehouden voor een geloofwaardig verslag van Polycarpus' lijden, schier onmiddellijk na zijn marteldood opgesteld en verzonden; ook niet na verwijdering van onderstelde interpolaties (Vgl. Rovers, Th. T. 1881 : 451—457).

Een geschrift over Πιόνιος, die kort na Polycarpus te Smyrna den marteldood zal hebben ondergaan, vermeld bij Eus. IV : 15, 47 en in afschrift bewaard te Venetie (Krüger A L § 106).

Ὑπομνήματα μεμαρτυρηκότων Κάρπου καὶ Παπύλου καὶ γυναικὸς Ἀγαθονίκης, vermeld bij Eus. IV : 15, uitgegeven en toegelicht, als geschreven onder Marcus Aurelius, door Harnack, T U III : 3—4 S. 433—466.

Μαρτύριον τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἰουστίνου Χαρίτωνος Χαριτοῦς Εὐελπίστου Ἱέρακος Παίωνος καὶ Λιβεριανοῦ μαρτυρησάντων ἐν Ῥώμῃ, met een Latijnsche vertaling uitgegeven door Otto, *Justini Opera*[3] (1879) II : 266—279. Men meent: geschreven kort na de veroordeeling van Justinus c. s., die plaats had tusschen de jaren 163 en 167.

Een verslag van het lijden der Christenen in Gallie tijdens de vervolging door hen ondergaan in het 17de jaar der regeering van „Antonius Verus" (Eus. V, Voorrede) d. i. Marcus Aurelius, 177/8, in den vorm van een Brief, geschreven door οἱ ἐν Βιέννῃ καὶ Λουγδούνῳ τῆς Γαλλίας παροικοῦντες δοῦλοι Χριστοῦ τοῖς κατὰ Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν . . . . ἀδελφοῖς, grootendeels bewaard bij Eus. V : 1—3.

Het lijden van martelaren te *Scili* in Numidie ten jare 180, beschreven en uitgegeven in verschillende vormen, het laatst in den waarschijnlijk oorspronkelijken Latijnschen tekst, T S I : 2 p. 105—121 (1891), vgl. Th. T. 1893 : 585; Harn. L G II : 1, 316; Krüger A L § 105, 5.

Een Μαρτύριον van Apollonius, omstreeks 180—185 te Rome ter dood gebracht; het laatst, voor zoover mogelijk, in druk gegeven door E. T. Klette, T U XV : 2 S. 91—131.

HOOFDSTUK III.

Brieven.

§ 1. Een goed deel van de Oudchristelijke letterkunde bestaat uit „*brieven*”, die nochtans geen brieven zijn, noch ooit geweest zijn, maar van den aanvang waren: leerrijke, inzonderheid stichtelijke verhandelingen, getuigen van het karakter, het streven, de ervaringen, de lotgevallen van personen, meeningen, richtingen, in den vorm van brieven, geschreven aan één of meer geadresseerden, gewoonlijk op een toon van gezag, door mannen van naam. Dezen worden geacht nog te leven, hoewel zij behooren tot een vroeger geslacht. De „brieven” deden zich mitsdien, reeds in den kring hunner eerste lezers, voor als stemmen uit het verleden. Toch dragen zij de onmiskenbare sporen van te zijn geschreven in het toenmalige heden.

Zij zijn afkomstig van ons onbekende lieden en bestemd, gelijk boeken die in den handel of in omloop worden gebracht, voor allen die van den inhoud kennis willen nemen; veelal meer in 't bijzonder: om te worden voorgelezen, bij de godsdienstige samenkomsten, tot stichting van de gemeente, of om te strekken tot een richtsnoer voor geloof en leven.

§ 2. De briefvorm als letterkundige fictie is oud. Hij komt

voor bij Joden, Grieken, Romeinen, en vond navolging bij Christelijke schrijvers als die van Hand. 15 : 23—29; 23 : 26—30; Openb. 2—3; Clem. Hom. 5 : 9—19; 20—26; de tot dat werk inleidende brieven van Petrus en van Clemens aan Jacobus; die van de gemeente te Smyrna over Polycarpus' lijden; van de Christenen te Vienne en Lyon over de vervolging onder Marcus Aurelius (H. II § 12); enz. vgl. ook Luc. 1 : 1—4; Hand. 1 : 1; Openb. 1 : 4, 5*a*. Toch is de stichtelijke „brief" een eigenaardig Christelijk verschijnsel (Th. T. 1897 : 413—15).

§ 3. „Brieven" schrijven onder andere namen, inzonderheid van personen, wier denkbeelden, werkelijke of vermeende geestesrichting men wilde aanbevelen, was toen evenzeer gewoonte als die personen in geschriften sprekende invoeren en hun „woorden" mededeelen.

Niemand die daarin iets onbetamelijks zag, laat staan een „vervalsching", „bedrog", het vervullen van een „rol", waarbij men wel zal hebben opgepast zich niet te verraden.

Men schreef „brieven" zonder zich te bekommeren, althans niet meer dan andere schrijvers met het oog op hun werk, om een fout in den vorm, zelfs niet om een opengelaten adres in den verzonden brief (Ef.), om het ontbreken van een behoorlijk begin (Hebr.), van een passend slot (Jac.), van die beide (1 Joh.).

§ 4. Aanvankelijk dacht niemand er aan deze „brieven" te houden of niet te houden voor afkomstig van en bestemd voor hen wier namen als zoodanig er aan waren verbonden. Men kende, men vermoedde hun oorsprong, of men verkeerde daaromtrent in het duister. Om het even, men gebruikte de „brieven" óf men liet ze ongelezen, zooals zij zich gaven, zonder te vragen naar hun herkomst, alleen hiervan verzekerd, dat zij waren bestemd voor wie ze wilden raadplegen.

Van lieverlede werd dit anders, tengevolge eener alledaagsche wijziging in het denken der lezers, hun dorst naar kennis, hun eerbied voor het gezaghebbende woord, en de verheffing daarvan tot kanonieke Schrift.

Sedert Irenaeus ging de oude beschouwing voor eeuwen verloren, eerst ten aanzien van dertien Paulinische, enkele Katholieke, en door „Apostolische Vaders" geschreven brieven, straks van alle Oudchristelijke die door de Kerk in bescherming waren genomen, de jongste niet buitengesloten, ook die wij aantreffen in boeken als Hand., Openb., Clem. Hom., zelfs apokriefe als die van Paulus aan de Laodiceers, 3 Kor., van Jezus en Abgarus.

Men hield nu al deze brieven voor afkomstig van hen wier namen zij dragen, en oorspronkelijk bestemd voor wie als zoodanig worden genoemd in op- of onderschrift, adres of traditie.

De nieuwere tijd bracht ook hier verandering en deed de menschheid teruggaan langs ongeveer dezelfde lijn, die men eeuwen geleden had gevolgd. De apokriefe brieven werden al spoedig na de Hervorming afgewezen; de echtheid der in Hom., Openb. en Hand. opgenomen bescheiden betwijfeld; enkele stukken, toegekend aan Apostolische Vaders, als zoodanig niet langer geacht; andere sedert Semler, tegelijk Katholieke en Paulinische brieven, geplaatst buiten den kring waarin zij, eeuwen aaneen, met onderscheiding waren bejegend, als oudste en ontwijfelbaar „echte" getuigen. Het proces der afbrokkeling was eerlang en bleef sedert in vollen gang. Tubingen liet weinig meer dan de hoofdbrieven staan. Ten slotte heeft de kritiek ook van dat viertal den bedriegelijken sluier, geweven door dwaling en misverstand, weten te verwijderen. Haar geschiedenis is de rechtvaardiging van wie haar eeren en tevens het gericht van wie meenen haar geheel of ten deele te kunnen missen. De tijd nadert, ofschoon

hij nog niet is aangebroken, waarin men over „de echtheid" van brieven uit de Christelijke oudheid tot ons gekomen, niet meer zal spreken, tenzij in den zin der literatoren gewoonlijk gehecht aan die uitdrukking.

Voor de geschiedenis der afbrokkeling van den Paulinischen bundel vgl. mijn Paulus II : 1—12; III : 3—14. Voor die der nieuwere kritiek op dit gebied: *A Wave of Hypercriticism*, opgenomen in The Expository Times 1898, IX: 205—11, 257—9, 314—19; verkort in Wet. Bladen 1898 II: 130—136.

§ 5. De Oudchristelijke „brief" heeft zich, als letterkundig verschijnsel, het eerst voorgedaan in een kring van vooruitstrevende, Paulinische Christenen. De eerste proeven van dien aard gingen verloren, behoudens hetgeen daarvan mag zijn opgenomen in sommige onzer Nieuwtestamentische „brieven van Paulus". Misschien ging aan dien bundel een oudere vooraf, waarop wordt gedoeld 2 Kor. 10 : 9—11; vgl. 1 : 13; Paulus III : 240, 292, 209—210.

§ 6. De overgeleverde schat laat zich gevoegelijk splitsen in Paulinische, Katholieke, van Apostolische vaders afkomstige, en enkele andere brieven, waaraan later eenige apokriefe zijn toegevoegd.

Die in Hand., Openb., Hom. komen voor een afzonderlijke bespreking niet meer in aanmerking.

§ 7. Veertien *Paulinische brieven* zijn als één geheel uit de Christelijke Oudheid tot ons gekomen. Althans dertien van deze kenmerken zich, bij alle verschil, door een veelszins merkwaardige gelijkheid van taal, stijl, denken, streven, waardoor zij verraden afkomstig te zijn, zoo niet van één persoon, dan toch uit één kring en uit ongeveer denzelfden tijd. Zij vertegenwoordigen één richting, zij het ook bij monde van

verschillende personen en met het oog op uiteenloopende toestanden.

§ 8. Wij weten niet wie de verzameling tot stand bracht, noch welken invloed die arbeid heeft gehad op den overgeleverden tekst. Wij mogen aannemen dat daarbij allicht een en ander werd gewijzigd; dat de verzameling niet het werk is geweest van één persoon; dat zij veeleer van lieverlede is ontstaan, door herhaalde toevoeging van iets aan het reeds bijeengebrachte. Het oudste bericht spreekt van één bundel, bestaande uit tien brieven, in gebruik bij Marcion c. s.

§ 9. Er is geen voldoende aanleiding om te blijven onderscheiden tusschen hoofdbrieven en kleine of deuteropaulinische brieven; noch om voortdurend te spreken van gevangenschaps en pastorale of herderlijke brieven. Het gebruik van die namen heeft slechts beteekenis met het oog op de geschiedenis der kritiek.

Ook verdient het geen aanbeveling het onderzoek der veertien Paulinische brieven aan te vangen bij 1 Thess. of bij Gal. Men toetse de overlevering gelijk zij ons werd voorgelegd en loope niet vooruit op de slotsom van het onderzoek.

§ 10. Πρὸς Ῥωμαίους doet zich aan ons voor als afkomstig van Paulus, hoewel geschreven door Tertius, en bestemd voor alle Christenen te Rome, die de apostel persoonlijk niet kent, maar reeds lang heeft gewenscht en eerlang hoopt te ontmoeten, ten einde hun, tot versterking van het onderling geloof, eenige geestelijke gave mede te deelen, en ook onder hen, gelijk onder de andere volken, te kunnen wijzen op een vrucht zijner werkzaamheid ten bate van het Evangelie; H. 1 : 1, 7, 8—15; 16 : 22. Hij zendt nu, zonder opgaaf van redenen, een langen brief over onderwerpen van Christelijk leerstelligen en zedekundigen aard. Men kan daarin onder-

scheiden: adres en zegenbede, 1 : 1—7; inleiding, 1 : 8—15; vermelding van wat hij hoofdzaak acht in zake evangelieprediking, 1 : 16—17; een dubbel leerstellig en een zedekundig deel, 1 : 18—8 : 39; 9—11; 12—15 : 13; het slot, 15 : 14—16 : 27.

Bij § 10—19 worde vergeleken mijn *Paulus II. De brief aan de Romeinen*, Leiden 1891.

§ 11. Die vorm is niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Het geschrift geen brief, noch ooit als zoodanig verzonden; veeleer een boek, van den aanvang bestemd om gelezen te worden door alle belangstellenden, Christenen, Joden, Heidenen, behoorende tot verschillende partijen of richtingen. Men kan ook zeggen: een stichtelijke verhandeling, in den vorm van een brief. Zoo men liever wil: een preek naar aanleiding van den tekst: het Evangelie een kracht Gods tot behoud van elken geloovige, hij zij Jood of Heiden, 1 : 16—17.

§ 12. Aan de betrekkelijke eenheid van het geheel mag niet getwijfeld, doch evenmin ontkend worden dat het, op de wijze van een Synoptisch Evangelie, is samengesteld met behulp van voorhanden bescheiden, waaronder wellicht oudere brieven, verhandelingen en woorden, hetzij mondeling hetzij schriftelijk overgeleverde. Het is echter niet mogelijk, in bijzonderheden aan te wijzen wat aan deze, wat aan gene bron ontleend en wat uitsluitend het eigendom van den schrijver, redactor, bewerker is.

§ 13. De „brief" maakt ons bekend met achterliggende en destijds heerschende of door den schrijver aanbevolen meeningen over de algemeenheid der zonde en haar rampzalige gevolgen, 1 : 18—3 : 20; de gerechtigheid uit geloof, 3 : 21—31; den samenhang tusschen deze en Abraham als Vader der geloovigen, 4; de vrucht der rechtvaardiging, 5; een drietal bedenkingen tegen het Paulinisme, 6 : 1—14;

6 : 15—7 :6; 7 : 7—25; de heerlijkheid van het nieuwe leven in Christus, 8; de verwerping der Joden, 9—11; wat den Christen betaamt tegenover God en menschen in het algemeen, de zwakken en door hen vastgehouden bepalingen in het bijzonder, 12—15 : 13.

Dienovereenkomstig wordt in hoofdzaak betoogd: de zonde heeft alle menschen, Heidenen en Joden, vervreemd van God, zoodat noch de natuurlijke godskennis, noch de wet ons kan helpen, 1 : 18—3 : 20. Een nieuwe heilsweg is geopend, δικαιοσύνη θεοῦ πεφανέρωται, voor alle menschen zonder onderscheid, door geloof dat betrekking heeft op Jezus Christus, 3 : 21—31. Het is daarbij van geen belang, al of niet naar het vleesch af te stammen van Abraham. Deze is in hoogeren zin de vader der geloovigen, 4. Gerechtvaardigd uit geloof, hebben wij vrede met God en de beste verwachtingen voor de toekomst, 5. Niemand meene intusschen dat deze leer der genade, de overtuiging dat men leeft onder haar, en niet onder de wet, de zonde in de hand zal werken, of de wet doen minachten. Dergelijke bedenkingen kunnen en moeten beslist worden afgewezen, 6—7. Heerlijk is het vrije leven van den Christen, buiten de wet der zonde en des doods, 8. — Israel, het oude volk der beloften, met zijn groote voorrechten, schijnt wel verworpen, doch wordt ten slotte mede behouden, 9—11. — Het leven van den Christen tegenover God en menschen moet in alle opzichten de blijken dragen eener geheele vernieuwing en onbepaalde toewijding, 12—15 : 13.

§ 14. De schrijver van dezen brief is niet de apostel Paulus. Dit volgt reeds uit het gezegde over den vorm en de samenstelling van het werk.

Bovendien is het, op zichzelf beschouwd, niet waarschijnlijk dat Paulus, als ware hij een man van gezag en als zoodanig bekend aan de Christenen te Rome, dezen brief

omstreeks het jaar 59 daarheen, d. i. aan hem persoonlijk niet bekenden, zal hebben gezonden.

Allesafdoende zijn: de talrijke aanwijzingen van herkomst uit een lateren tijd dan het jaar 64. Daarbij treden op den voorgrond: leerstellige uitspraken, inzonderheid over Wet en Evangelie, God en Christus, die getuigen van meer ontwikkeling, ervaring, nadenken, dan men in de eerste jaren na Jezus' kruisdood kan verwachten, terwijl het bij de onderstelde echtheid der hoofdbrieven niet mogelijk is, het ontstaan dier denkbeelden aanmerkelijk later te plaatsen; de aangenomen bekendheid der lezers met het Paulinisme; zijn verwantschap met de Gnosis; het vastgehouden beeld der gemeente, als reeds vrij lang bestaande en blootgesteld aan vervolgingen: het voorkomen van de strijdvraag over de verwerping der Joden, van enkele in Paulus' mond niet passende uitdrukkingen; het gebruik van geschreven Evangelien en Handelingen.

§ 15. Van bewijzen vóór de echtheid kan tot heden kwalijk worden gesproken; terwijl de pogingen om, langs den weg der uitzuivering van verdachte woorden, verzen, hoofdstukken, den oorspronkelijken tekst van Paulus' aan het licht te brengen, als mislukt moeten worden afgewezen.

§ 16. De Grieksch denkende en Grieksch sprekende schrijver heeft zijn naam verzwegen, maar doet zich kennen als een Paulinisch Christen, die de uitersten zijner richting schuwt en eenigszins overhelt naar het wordende Katholicisme.

Ofschoon het Oosten en met name Syrie, wellicht Antiochie, moet worden gehouden voor de wieg en bakermat van het oudere Paulinisme, is het mogelijk dat hij, die de laatste hand legde aan onzen brief, te Rome woonde.

§ 17. De opvatting van het werk als een aanbeveling van het Paulinisme, bestemd tot stichting en voorlichting van velen, hangt innig samen met de opvatting van het Pauli-

nisme in zijn geheel als een diep ingrijpende hervorming van het oudere Christendom, ontstaan in Gnostische of aan de Gnosis verwante kringen in Syrie, en vandaar overgegaan in hoofden, harten en handen van voorloopers en medestichters van het wordende Katholicisme. Een beschouwing die haar rechtvaardiging vindt in zichzelf én in een reeks verschijnselen en getuigenissen, behoorende tot de geschiedenis van het Oudste Christendom. Zie Paulus II : 230—296 ; III : 174—8; 307—318.

§ 18. Aangaande den tijd der samenstelling van onzen brief mogen wij aannemen: niet vóór het einde der eerste, noch na het midden der tweede eeuw; hoogstwaarschijnlijk niet na het jaar 125, misschien ongeveer 120.

§ 19. De aesthetische waarde van dit geschrift is, ondanks het snijdende der daarin voorkomende dialektiek en het aangrijpende van sommige bladzijden, vooral kortere stellingen en ontboezemingen, niet groot. De religieuse en ethische, ten deele althans, nog altijd aanzienlijk. Belangrijk bovenal en niet licht te overschatten de historische.

Geen werk uit de Christelijke oudheid dat meer bijdraagt tot onze kennis van het Paulinisme in zijn eerste, voor ons nergens opzettelijk beschreven gestalte; in zijn onmiddellijk daarop gevolgde ontwikkeling; in zijn kracht als bezielend richtsnoer voor het leven; in zijn diepte en rijkdom van godsdienstig denken en ervaren.

§ 20. Πρὸς Κορινθίους A doet zich afwisselend voor als afkomstig van Paulus, hoewel geschreven door een ander, 16 : 21, én van Paulus en Sosthenes. In het eerste geval: bestemd voor de Korinthiers die Paulus heeft gekerstend en eerlang hoopt te bezoeken; in het andere: voor geloovigen te Korinthe en alle andere Christenen. M. a. w. als een bijzonder en als een algemeen schrijven, waarin zich

laten onderscheiden: adres en zegenbede, 1 : 1—3; de eigenlijke inhoud, een bespreking van verschillende onderwerpen, 1 : 4—16—9; en een slot, 16 : 10—24.

Bij § 20—34 worde vergeleken mijn *Paulus III. De brieven aan de Korinthiers*, Leiden 1896.

§ 21. Die dubbele vorm oordeelt reeds als zoodanig zichzelf. Hij behoort, evenals zekere gekunsteldheid in de rangschikking der stof (P. III : 22—23), en de onderstelling eener geregelde briefwisseling tusschen schrijver en lezers, 5 : 9; 7 : 1, tot de inkleeding.

Het werk is geen brief, bestemd voor een bepaalden, engeren of ruimeren kring van lezers, aan wie het werd toegezonden door Timotheus, 4 : 17; 16 : 10, Stephanus, Fortunatus en Achaicus, 16 : 17, of hoe ook, maar een boek, in den vorm van een brief, geschreven voor allen die van den inhoud zouden willen kennisnemen.

§ 22. Het bestaat, in hoofdzaak, uit een reeks verhandelingen, over het voorkomen van partijen en twisten in de gemeente, 1 : 10—3 : 23; het gezag der apostelen, 4; ontucht, 5—6; het gehuwde en ongehuwde leven, 7; het eten van offervleesch, 8—11 : 1; het gesluierd zijn der vrouwen, 11 : 2—15(16); de liefdemaaltijden, 11 : 17—34; de geestelijke gaven, 12—14; de opstanding, 15; en een inzameling voor de heiligen, 16 : 1—4. Bovendien in daartusschen geplaatste stukken: over de uitnemendheid van het woord des kruises boven de wijsheid der wereld, 1 : 18—31; den geest waarin Paulus was werkzaam geweest, 2 : 1—16; het berechten van geschillen onder Christenen, 6 : 1—11; besnedenen en onbesnedenen, slaven en vrijen, 7 : 18—24; de apostolische bediening, 9; de Christelijke liefde, 13.

§ 23. Aangaande meer dan één punt worden afwijkende beschouwingen gehuldigd en het kwalijk vereenigbare voorgedragen als vormde het een welsluitend geheel. Redenen

waarom de onderscheiden deelen, soms ook met het oog op taal en stijl, ons meer doen denken aan een ordelijke verzameling dan aan een geregeld geschreven boek. Toch mag aan de eenheid daarvan niet getwijfeld, al moet tevens erkend worden, dat veel werd ontleend aan oudere schrifturen, hoewel niet zóó dat wij nog in staat zouden zijn, het later in- en bijgevoegde overal behoorlijk te onderscheiden, of de onderstelde oudere „brieven", waaruit de onze zou zijn gegroeid, te herstellen.

§ 24. Aan wien wij het werk danken, is ons onbekend. Zeker niet aan Paulus. Dat volgt reeds uit het gekunstelde van den vorm en de eigenaardige samenstelling.

Bovendien, voor zoover nog noodig, uit de onmogelijkheid om ons, met behulp van de uiteenloopende opmerkingen dienaangaande, een voorstelling te maken van de aanleiding tot het schrijven van dezen brief door Paulus; van de verhouding tusschen hem en de toegesproken Korinthiers; van den geestelijken toestand der gemeente, en van den aard der aldaar onderstelde partijen, terwijl de bestreden tegenstanders niet zijn achterlijke, maar te ver vooruitstrevende Christenen, geen Judaisten, maar Paulinisten van de linkerzijde.

Wijst het optreden van laatstgenoemden reeds duidelijk op een tijd, waarin Paulus zelf niet meer leefde, dit doen niet minder de onderstelling van het hem toekomende gezag als leeraar en leidsman der geloovigen; de sporen van het reeds vrij lang bestaan der in het oog gevatte Christelijke gemeente(n); verschillende leerstellige uitspraken en andere bijzonderheden, waaronder het waarschijnlijk gebruik van een geschreven Evangelie en Handelingen van Paulus.

§ 25. Tegenover het § 24 genoemde, zijn de pogingen tot handhaving van de echtheid beproefd, van geringe beteekenis; die tot afwering van de geldend gemaakte bezwaren, door het aannemen van invoegingen, of van verloren

brieven van Paulus, waaruit de onze zou zijn ontstaan, onvoldoende.

§ 26. De onbekende schrijver, veeleer een geboren Griek dan een gewezen Jood, moet worden gezocht onder de Paulinisten der toenmalige rechterzijde, bij voorkeur in het Oosten, b.v. te Antiochie in Syrie, tenzij in Kleinazie.

Hij was een praktisch man, die zich minder bekommerde om de leer dan om het leven der geloovigen; met veel hart voor orde en rust in de gemeenten.

Met den brief aan de Romeinen, zeker niet zijn werk, was hij bekend. Hij heeft den zijnen waarschijnlijk kort daarna, dus omstreeks het jaar 120, stellig niet na 140, geschreven.

§ 27. De waarde van 1 Kor., uit een aesthetisch oogpunt grooter dan die van Rom., en voor de praktijk van het Christelijk leven nog altijd niet zonder beteekenis, bestaat vooral in de hier bewaarde bijdragen tot onze kennis van het gemeenteleven in Oudchristelijke, met name Paulinische kringen.

§ 28. Πρὸς Κορινθίους Β schijnt afwisselend: geschreven door Paulus; door Paulus in verbinding met Timotheus; voor de Korinthiers; voor de gemeente Gods te Korinthe en alle heiligen in geheel Achaje. In ieder geval: een brief, waarin zich laten onderscheiden: adres en zegenbede, 1 : 1—2; de eigenlijke inhoud, 1 : 3— 13 : 10; het slot, 13 : 11—13.

§ 29. Het samengesteld karakter van dit werk en mitsdien het bedriegelijke van gezegden schijn, reeds sedert meer dan honderd jaar, met klimmende eenstemmigheid erkend, springt inderdaad gemakkelijk in het oog, hoewel de betrekkelijke eenheid van het geheel niet mag worden geloochend.

De schrijver of redactor maakte gebruik van voorhanden bescheiden, doch wist tot op zekere hoogte zijn zelfstandig-

heid te bewaren, zoowel in het handhaven van den vorm: een brief van Paulus, tenzij van Paulus en Timotheus, als in het achtereenvolgens bespreken van verschillende punten, die anderen reeds vóór hem hadden behandeld, zij het ook niet in geheel denzelfden geest.

§ 30. Hoofdzaken zijn voor hem: de verdediging, toelichting en verheerlijking van „Paulus” en zijn werk, in verband met zijn ondersteld verhouding tot de geloovigen, 1:3—7:16; de aanbeveling van onderling liefdebetoon, door het houden van inzamelingen voor de heiligen, 8—9; de verdediging van den apostel tegenover zijn bestrijders, 10—13:10.

§ 31. Het behoeft geen betoog dat dit werk, de vrucht eener eigenaardige samenstelling in een verdichten vorm, geen brief is door Paulus geschreven en verzonden aan de Korinthiers.

Ten overvloede zij nog gewezen op de volgende feiten.

Men kan zich, met behulp van de gegevens in den tekst, geen voorstelling maken van de aanleiding tot dit schrijven, als door Paulus gericht aan een gemeente, die hij omstreeks vijf en een half jaar geleden heeft gesticht en nu spoedig weder hoopt te bezoeken; noch van de verhouding tusschen hem en de aangesproken personen. De bestreden tegenstanders vertoonen wel somtijds de trekken van den Judaist, doch treden gemeenlijk in het licht van den Paulinist, die Paulus met minachting bejegent en, als vertegenwoordiger van de linkerzijde, meent den apostel boven het hoofd te zijn gegroeid. Het leven van den historischen Paulus ligt achter. De ondersteld gemeente bestaat blijkbaar veel langer dan vijf en een half jaar. Leerstellige uitspraken, hoewel weinig talrijk, wijzen mede op later dagen dan die van Paulus. Onzeker is de herinnering geworden van inzamelingen voor de heiligen, door den apostel gehouden.

Bekend en gebruikt schijnt een boek, waarin Handelingen van Paulus waren beschreven.

§ 32. De pogingen tot afwering van bezwaren en tot handhaving van de echtheid zijn uitermate zwak.

§ 33. De onbekende schrijver is, blijkens zijn pleidooi, een warm vereerder van „Paulus", wiens gezag hij helpt vestigen, doch niet in den „overdreven" geest der linkerzijde. Hij sluit zich aan bij den eersten brief aan de Korinthiers, dien hij op een enkel punt weerspreekt, en moet worden gezocht in denzelfden kring, waaruit deze kort te voren was voortgekomen.

§ 34. Als bijdrage tot onze kennis van het Paulinisme en zijn geschiedenis heeft dit geschrift, ondanks zijn ietwat, onbeholpen vorm, groote waarde.

§ 35. Πρὸς Γαλάτας heet geschreven door Paulus en alle bij hem zijnde broeders, aan de gemeenten van Galatie, 1 : 1—2; doch schijnt overigens, met uitzondering van 1 : 8—9, afkomstig van Paulus alleen, soms zou men zeggen, hoewel allerminst in den regel: bestemd voor een engen kring van scherp in het oog gevatte lezers, 1 : 6—9 ; 3 : 1—6 ; 4 : 13—14.

Bij § 35—43 te vergelijken: R. Steck, *Der Galaterbrief* 1888 (Th. T. 1888 : 550—5 ; Tijdspiegel 1889, I: 322—339, 419—438); Loman's *Nalatenschap* I *De brief aan de Galatiërs* 1899.

§ 36. Doet genoemde tweeslachtigheid in den vorm reeds vermoeden, dat wij hier niet staan voor een brief, door wien en waarheen ook gezonden, wij worden in die opvatting versterkt door de volgende feiten. „Aan de gemeenten van Galatie," 1 : 2, maakt als adres den brief onbestelbaar, afgezien van de vraag of eigenlijk Galatie dan wel de Romeinsche provincie van dien naam mag bedoeld zijn. De inhoud vertoont meer een algemeen dan een bijzonder karakter, en past veeleer bij het vertoog, ten beste gegeven van het

groote publiek, dan bij den brief, bestemd voor een bepaalden kring van bekende lezers. Het is niet mogelijk om zich, met behulp van de verwarring wekkende bijzonderheden, door den schrijver ondersteld, een voorstelling te vormen van de verhouding tusschen hem en de toegesproken lezers, noch van het karakter der in het oog gevatte gemeenten. Bestonden zij uit voormalige Joden, Heidenen, of zoowel dezen als genen?

§ 37. Het geschrift heeft, als brief, buiten den zakelijken inhoud, 1 : 6—6 : 10, een behoorlijk begin, 1 : 1—5, een schijnbaar eigenhandige nabetrachting, 6 : 11—17, een voegzaam slot, 6 : 18.

Er is gang in de bestraffing der afvalligen, de historische herinneringen, het leerstellig onderricht, de daaraan toegevoegde vermaningen. Men kan zelfs onderscheiden tusschen een geschiedkundig, een leerstellig, en een zedekundig deel, 1 : 6—2 : 21; 3 : 1—5 : 12; 5 : 13—6 : 10, al dragen de opmerkingen 4 : 12*b*—14; 6 : 12—13 een geschiedkundig, de rede 2 : 14*b*—21 een leerstellig, en meer dan één woord in 1 : 6—5 : 12 een vermanend karakter.

§ 38. Valt mitsdien aan de eenheid van het werk tot op zekere hoogte niet te twijfelen, men kan toch niet zeggen dat het den indruk maakt van geschreven te zijn in één adem, vrij en onafhankelijk van wat anderen, mondeling of schriftelijk, onder woorden hadden gebracht. Talrijke naden en voegen, sporen van om- en bijwerking doen veeleer vermoeden, dat de schrijver gebruik heeft gemaakt van elders aangetroffen redeneeringen en in het geheugen vastgehouden woorden en uitdrukkingen. Men kan daarbij de vraag naar de vergelijkenderwijs grootere oorspronkelijkheid van Marcion's Brief van Paulus aan de Galatiers (Th. T. 1887 : 382—404; 451—533) boven den Nieuwtestamentischen, onbeslist laten.

Het bedoelde verschijnsel laat zich niet voldoende verklaren door het aannemen van een grooter of kleiner aantal interpolaties.

§ 39. De brief schijnt te zijn een poging van den apostel om door hem gekerstende heidenen in Galatie, die spoedig daarop het Paulinisch Evangelie losgelaten en zich gebogen hadden voor wet en besnijdenis, tot inkeer te brengen en te overtuigen van zijn recht om naast anderen op te treden met zijn Evangelie, en van de juistheid der daarmede beleden beginselen.

Het werk is veeleer, onder dien vorm, een heftig pleidooi ten gunste van „Paulus" en de door hem aanbevolen opvatting van het Christendom, met name van zijn leer der rechtvaardiging uit het geloof, en niet uit de werken der wet, alsmede der noodzakelijkheid eener volstrekte breuk met het Jodendom.

§ 40. Dat men dezen „brief" ten onrechte heeft gehouden voor afkomstig van Paulus, volgt reeds uit het gezegde over zijn vorm en samenstelling. Het vindt zijn bevestiging in de volgende feiten. De ondersteIde bijzonderheden uit het leven van Paulus, zijn aanraking met de twaalven, zijn verhouding tot de Galatiers, beider gedrag tegenover hem, de aard zijner tegenwoordige geestesrichting, en de wijze van zijn optreden, lijden meermalen aan onderlinge tegenspraak. Zij zijn niet zelden volstrekt onverstaanbaar en op zichzelf beschouwd ongeloofwaardig.

Daarbij komt dat de voorgedragen leerstellige meeningen, een ontwikkeling binnen de grenzen van het jeugdige Christendom onderstellen, als wij ons niet reeds kunnen denken enkele jaren na Jezus' kruisdood, evenmin omstreeks 52 of 62/63. Sommige uitdrukkingen plaatsen Paulus en zijn werk in een afgesloten tijdperk. Nergens vernemen wij iets van de uitwerking van den „brief", die nochtans niet verloren

ging en na tientallen jaren aan het licht kwam onder.... Gnostieken!

§ 41. De aangestipte bedenkingen tegen de echtheid zijn niet weg te nemen door het aannemen eener ontwikkeling in het denken van den apostel, noch door een ruime toepassing van de conjecturaalkritiek, noch door een beroep op zoogenaamde uitwendige getuigen en andere tot heden aangevoerde bewijzen voor den Paulinischen oorsprong van het werk.

§ 42. Enkele onregelmatigheden — het gebruik van woorden als Πέτρος naast Κηφᾶς, Ἱεροσόλυμα naast Ἱερουσαλήμ; van afwijkende opvattingen, als 3 : 7, 29 en 3 : 16 gegeven van Abraham's zaad; het ijveren tegen de besnijdenis, 5 : 2—4; 6 : 12—13, naast de erkenning dat zij niets beteekent, 5 : 6; 6 : 15 — doen vermoeden dat wij behooren te onderscheiden tusschen den oorspronkelijken schrijver en hem die onzen brief in den kanonieken vorm heeft gebracht.

De laatste is waarschijnlijk dezelfde die het stuk opnam in den bundel, waaruit wij het leerden kennen. Hij deed een weinig water in den wel wat krassen wijn, dien zijn voorganger had geschonken. Zijn geest is ietwat milder, zelfs hier en daar eenigszins overhellende naar het in aantocht zijnde Katholicisme. De eerste daarentegen een Paulinist der linkerzijde. Zoo men wil: een voorlooper van Marcion, bij wien deze zich gemakkelijker kon aansluiten. Zijn werk, naast 2 Kor. 10—13, een der scherpste en heftigste der ons bewaard gebleven pleidooien voor het Paulinisme.

Beider arbeid verraadt bekendheid met Handelingen van Paulus, bedoeld H. II § 4, ook met Paulus' brieven aan de Romeinen en de Korinthiers, hetzij in een meer oorspronkelijken, hetzij in den kanoniek geworden vorm. Hij schijnt niet lang daarna volbracht, de eerste in Syrie, wellicht te Antiochie, de tweede misschien te Rome.

§ 43. De waarde van dit geschrift, niet langer te zoeken in een ondersteld en grondslag onzer kennis van Paulus' leven en werken, is groot voor de geschiedenis van het Oudste Christendom, in de dagen van het zich ontplooiende en met andere richtingen in botsing komende Paulinisme.

§ 44. Πρὸς Ἐφεσίους is een stichtelijk opstel, in den vorm van een brief *τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν καὶ πίστοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*, afkomstig van Paulus, *ὁ δέσμιος τοῦ Χριστοῦ Ἰησοῦ ὑπὲρ τῶν ἐθνῶν*, en overgebracht door zijn geliefden broeder Tychicus, 1 : 1; 3 : 1; 6 : 21—22.

§ 45. Die vorm behoort tot de letterkundige inkleeding. Het werk is geen brief, bestemd voor een bepaalden kring van lezers, veeleer een Open brief of rondgaand schrijven, gericht aan alle belangstellende Christenen. De sporen eener persoonlijke betrekking tusschen schrijver en lezers zijn uitermate zwak. Het schijnt dat zij elkander slechts kennen van hooren zeggen, 1 : 15; 3 : 2. Toch zullen de lezers alles wat den schrijver aangaat willen weten, 6 : 21—22! Van eenige aanleiding tot het verzenden van dezen brief blijkt niets. De lezers worden afwisselend ondersteld in 't algemeen Christenen te zijn en toegesproken als waren zij gewezen Heidenen.

§ 46. De schrijver gaat geregeld af op zijn doel: de voorlichting en stichting zijner lezers. Hij bespreekt godsdienstige waarheden, door hen beleden, of als zoodanig ondersteld; ook belangrijke eischen, waaraan in het Christelijk leven moet worden voldaan.

Al zijn de grenzen tusschen het een en het ander soms moeilijk aan te wijzen, men kan onderscheiden: een leerstellig en een zedekundig of praktisch deel, 1 : 3—3 : 21; 4 : 1—6 : 20.

Achtereenvolgens wordt gesproken over den zegen, aan

het Christen zijn verbonden, 1; de eenheid aller geloovigen, voormalige Joden of Heidenen, 2; de waarde der Paulinische richting, in den vorm eener verheerlijking van Paulus en het werk door hem ondernomen, 3; de verplichtingen waaraan allen hebben te voldoen tegenover elkander, als leden van één lichaam, waarvan Christus het hoofd is; met het oog op zichzelf, die anderen, en God, zoowel in het algemeen als met het oog op bijzondere verhoudingen en omstandigheden, 4—6 : 20.

§ 47. Ondanks de zelfstandigheid die hem kenmerkt, blijkt de schrijver doorloopend, in de keus zijner woorden en uitdrukkingen, afhankelijk van goed gelezen, om niet te zeggen geraadpleegde en gevolgde stukken, waaronder Paulus' brieven aan de Romeinen, 1 en 2 Kor., Gal., hetzij in den overgeleverden, hetzij in een ietwat ouderen vorm. Misschien was zijn opstel oorspronkelijk bestemd om aan dien bundel te worden toegevoegd; vgl 3 : 3—4 met Gal. 1 : 12—16.

§ 48. De overlevering die wil dat wij ons hier zullen geplaatst zien tegenover het werk van den apostel Paulus, verdient geen geloof. Reeds niet om het § 44—47 gezegde over den aard, den vorm en de samenstelling van het geschrift. Ook niet als men denkt aan Hand. 18 : 19—21; 19 : 1—10 en let op des schrijvers onbekendheid met de Efeziers; zijn aansluiting bij de hoofdbrieven; en wat verder wijst op een tijd, vrij lang na het jaar 64, in het aangenomen beeld van Paulus, gezaghebbend schrijver, gevangene en lijder ὑπὲρ τῶν ἐθνῶν; zijn oordeel over de eenheid van Joden en Heidenen; zijn theologische en Christologische meeningen, getuigende van een belangrijke ontwikkeling op dat tweevoudig gebied; en hoe de in het oog gevatte gemeente niet kortelings is gesticht, veeleer sedert jaren gevestigd.

§ 49. Vergeleken met de hoofdbrieven, wijzen overeenkomst en verschil, in taal en stijl, vorm en inhoud, op een

herkomst uit denzelfden kring en ongeveer denzelfden tijd, slechts ietwat later.

Daarmede stemt overeen dat de schrijver van 1 Petri, Marcion, en de vrienden van Valentinus, misschien ook de Didachê, Hermas, Justinus en Polycarpus den brief hebben gekend.

Bij Marcion en voor den schrijver van Kol. 4 : 16 heet hij Πρός Λαοδικεῖς. Vgl. § 65, 166.

§ 50. Zijn waarde, uit een religieus en ethisch oogpunt niet gering te schatten, ligt hoofdzakelijk in wat wij hier leeren over het Christelijk belijden en leven in Paulinische kringen.

§ 51. Πρὸς Φιλιππησίους is oogenschijnlijk een brief, hetzij van Paulus en Timotheus, hetzij van Paulus alleen. Deze spreekt afwisselend als ware hij een vrij man en een gevangene. De brief schijnt bestemd nu eens voor alle heiligen in Christus Jezus te Philippi „met opzieners en diakenen" 1 : 1, bekende broeders-leerlingen-vrienden, dan weer voor een ruimeren kring van lezers.

§ 52. De apostel getuigt van zijn dankbaarheid jegens God over de trouw zijner lezers aan het Evangelie; van zijn verlangen om hen te ontmoeten, 1 : 3—11; van wat hem kortelings is wedervaren en wacht, 1 : 12—26. Hij vermaant tot volharding, zelfverloochening naar het voorbeeld van Christus Jezus, en wat verder behoort tot een Christelijken wandel, 1 : 27—2 : 18. Hij spreekt over het zenden van Timotheus en Epaphroditus, 2 : 19—30, doet een bitteren uitval tegen zijn vijanden, verheft zichzelf, wekt op tot het volgen van zijn voorbeeld, 3 : 1—4 : 1, en besluit met nieuwe vermaningen, dank voor ontvangen gaven, groeten en een zegenbede, 4 : 2—23.

§ 53. Het zwevende in den vorm, de onmogelijkheid om

zich een voorstelling te maken van de verhouding tusschen schrijver en lezers, van de omstandigheden waarin beiden verkeeren, en van de aanleiding tot het stellen en verzenden van dezen brief, zonder telkens een goed deel van den inhoud buiten rekening te laten, brengen op den weg der erkenning dat deze „brieflichste aller Briefe" geen brief is.

§ 54. Wij hebben hier, in den vorm van een brief, geschreven door Paulus, met alleronschuldigst zich voordoende stukjes autobiographie, een stichtelijk opstel, waarbij het minder te doen is om de aanbeveling en verdediging van het Paulinisme dan om de opwekking en bezieling van den lezer. De schrijver prikkelt en vermaant tot ijver en volharding, door te wijzen op het voorbeeld van Paulus en anderen, waaronder de aangesproken gemeente in haar roemrijk verleden, en door te getuigen van wat z. i. behoort tot een wandel, waardig het Evangelie van Christus.

§ 55. Hij maakt gebruik, niet altoos even handig, van wat hem elders, ook in brieven aan de Rom. Kor. Gal. (Ef.) heeft getroffen. Toch achte men zijn werk niet de vrucht eener toevallige of gewilde samensmelting van twee of meer brieven of gedeelten van brieven. Evenmin wat wijst op samenstelling verklaarbaar door het aannemen van interpolaties. Er is eenheid van taal en stijl; de enkelvoudige briefvorm doorloopend vastgehouden; meermalen zelfs een terugslag op het vroeger gezegde.

§ 56. Aan Paulus als schrijver kan niet worden gedacht, om het zwevende van den vorm; om het onbetrouwbare van den aangenomen historischen achtergrond; om de hooggehouden vereering van den apostel; om de leerstellige uitspraken, die mede wijzen op een herkomst uit later dagen.

§ 57. Vergeleken bij de hoofdbrieven, moet het werk

afkomstig heeten uit denzelfden kring en ongeveer denzelfden tijd, slechts ietwat later.

De schrijver is een Paulinist, zoo goed als die van Rom. en Gal., met wie hij de meeste overeenstemming vertoont, maar minder dogmatisch aangelegd; veeleer een man, wiens oog zich bij voorkeur richt op de praktijk van het Christelijk leven. Wellicht heeft hij juist om die reden zijn brief aan den reeds bestaanden bundel toegevoegd. Vgl. in verband met 3 : 1, het onmiddellijk volgende met plaatsen als 2 Kor. 11 : 13, 18, 22; Gal. 5 : 2—4, 11—12.

§ 58. Uit een religieus en ethisch oogpunt beschouwd, heeft het geschrift blijvende waarde. Niet minder belangrijk is het als bijdrage tot onze kennis van het Paulinisme en de zorg zijner vrienden voor het geestelijk welvaren der gemeenten.

§ 59. Πρὸς Κολασσαεῖς heeft het voorkomen van een brief, aanvankelijk van Paulus en Timotheus, 1 : 1—12 (23*a*), daarna van Paulus alleen, 1 : 23*b*—4 : 18, aan de hun of hem persoonlijk niet bekende, 2 : 1, door Epaphras gekerstende, 1 : 7, heiligen en geloovige broeders in Christus te Kolosse, 1 : 2.

Men kan onderscheiden een theorethisch en een praktisch deel, 1 : 3—3 : 4; 3 : 5—4 : 6, voorafgegaan door een adres en zegenbede 1 : 1—2, gevolgd door enkele mededeelingen, groeten, en een heilwensch, 4 : 7—18.

§ 60. De schrijvers roemen het geloof en de liefde der aangesprokenen, 1 : 3—8; bidden en dringen aan dat zij mogen voortgaan op dien weg, 1 : 9—3 : 4; weiden inmiddels uit over de leerstellige beteekenis van Christus, 1 : 13—22; 2 : 11—15, en van Paulus, 1 : 23—2 : 5; waarschuwen tegen dwalingen, 2 : 6—23; en geven eindelijk een reeks vermaningen, algemeene, 3 : 5—17; 4 : 2—6, en bijzondere, 3 : 18—4 : 1.

§ 61. De vorm van het werk is gekunsteld, de inhoud meermalen niet te verklaren dan uit navolging van in het geheugen bewaarde woorden, zinnen, gedachten, bijzonderheden, uit het Oude Testament en uit andere geschriften, met name Paulinische brieven.

§ 62. De verwantschap met Ef., inzonderheid wat den vorm, voor een klein deel ook wat den inhoud betreft, kan niet toevallig zijn. Zij wijst op bekendheid met dien brief, waarschijnlijk, gelijk bij Marcion, als brief aan de Laodiceers, 2 : 1; 4 ; 13—16. Enkele malen is, tot recht verstand van den inhoud, een verwijzing naar Ef. onvermijdelijk, terwijl het omgekeerde nooit het geval is.

§ 63. De echtheid laat zich niet handhaven, ook niet bij de onderstelling dat Timotheus, Onesimus, of Tychicus grootendeels vrij heeft opgeschreven wat Paulus hem had voorgezegd; noch met behulp van de conjecturaalkritiek, of door het aannemen van een oorspronkelijken brief, waarvan de onze een omwerking zou zijn.

De bijzonderheden van den ondersteldem historischen achtergrond zijn voor een deel op zichzelf ongeloofwaardig, voor een ander deel in onderlingen samenhang onverstaanbaar. Paulus is een leerstellige grootheid geworden, de gemeente sedert lang gevestigd, het Christendom niet jong meer.

§ 64. De schrijver is een Paulinist, die gevaren ducht van afwijkende meeningen, waarbij werd aangedrongen op engelenvereering en ascetisme. Hij waarschuwt tegen een en ander, 2 : 8—23; en wil dat men blijve bij de overgeleverde leer, 2 : 6—7. „Paulus" wist het wel; hij zij voortdurend aller leidsman, 1 : 23*b*—2 : 5. Men heeft genoeg aan den door hem gepredikten Christus, 1 : 13—23; 2 : 6—3 : 6. De ouderen onder de geloovigen hebben zich daarbij wel bevonden, 1 : 3—8.

§ 65. De onbekende bestemde zijn stichtelijk schrijven

om te worden voorgelezen in de gemeente, 4 : 16; waarschijnlijk niet lang na het ontstaan der hem en ons bekende brieven aan de Rom. Kor. Ef. en Phil.

Twee redenen doen vermoeden dat hij die brieven nog niet, althans niet alle, in één bundel vereenigd vóór zich had, en dat hij niet bedoelde dien bundel uit te breiden. Hij kende nl. Πρὸς Ἐφεσίους als Πρὸς Λαοδικεῖς, 4 : 16, en schreef 1 : 2 πρὸς Κολοσσεῖς, hoewel wij naar het opschrift zouden verwachten Πρὸς Κολασσαεῖς.

§ 66. De waarde van den brief, niet zonder beteekenis voor wie vraagt naar een Oudchristelijk stichtelijk woord, ligt in zijn onbedoeld getuigen van wat al spoedig, op leerstellig gebied en op dat der praktijk van het Christelijk leven, voorviel binnen de grenzen der naar Paulus zich noemende gemeenten.

§ 67. Πρὸς Θεσσαλονικεῖς A doet zich voor als een brief aan de christelijke gemeente te Thessalonika, geschreven door Paulus, Silvanus en Timotheus, 1 : 1, of alleen door Paulus, 2 : 18; 3 : 1—6; 5 : 27, die vaak is en doorloopend kan zijn de sprekende „wij”.

§ 68. De schrijver roemt en verheerlijkt de toegesproken gemeente en haar stichter(s), terwijl hij getuigt van zijn (hun) sterk verlangen naar een vernieuwde ontmoeting, 1 : 2—3 : 13. Dan volgt een reeks vermaningen, 4 : 1—5 : 24, met tusschengevoegde beschouwingen over het lot der ontslapenen, 3 : 13—18, en den juisten tijd der paroesie, 5 : 1—11.

§ 69. Het geheel is, naar vorm en inhoud, geen slaafsche navolging, of eenvoudige samenstelling van overgenomen woorden, maar toch ontstaan onder den invloed der bekendheid met Rom.-Kol., in ongeveer denzelfden kring en denzelfden tijd; bestemd om te worden voorgelezen tot stich-

ting, vertroosting en vermaning van de verzamelde broeders, 5 : 27.

De „historische" bijzonderheden zijn waarschijnlijk ontleend aan de H. II § 4 bedoelde Handelingen van Paulus.

§ 70. Πρὸς Θεσσαλονικεῖς B sluit, naar vorm en inhoud, aan bij A. Ook deze brief schijnt gericht aan de Christelijke gemeente te Thessalonika, door Paulus, Silas en Timotheus, 1 : 1, óf door Paulus alleen, 2 : 15; 3—17, terwijl „wij" doorloopend aan het woord zijn.

De schrijver roemt de geadresseerden voor hen, 1 : 3—12; 2 : 23—14; bespreekt de paroesie, 2 : 1—12; vermaant zijn lezers en wekt hen op 2 : 15—3 : 16.

§ 71. Toch is B geen bloote navolging, noch een herhaling van A. Evenmin afkomstig van dezelfde hand. Veeleer een zelfstandige aanvulling van iemand uit dezelfde omgeving, die nadeelige gevolgen ducht, misschien reeds heeft opgemerkt, van de wijze waarop A scheen te leeren de onmiddellijke nabijheid van den dag des Heeren. Dat kon en mocht niet zoo worden begrepen. Men denke, wil hij, aan wat nog vooraf zal gaan, naar de oude apostolische leer, 2 : 1—12. Men houde zich daaraan, gedrage zich ordelijk, en werke, 2 : 15; 3 : 6—12.

§ 72. De waarde van beide geschriften ligt vooral in hun getuigen van den ijver in Paulinische kringen voor goede lektuur, waarin mede wordt acht geslagen op wat voor het oogenblik in leerstellig opzicht de gemoederen verontrust of terechtwijzing noodig heeft. Zie A 4 : 13—18; B 2 : 1—12.

§ 73. Πρὸς Τιμόθεον A is, wat den vorm betreft, een brief van Paulus aan Timotheus, waarin de apostel zijn echten zoon in het geloof herinnert wat hij te Efeze achtergebleven, voor zichzelf in acht nemen en anderen op het hart binden moet.

§ 74. Hij spreekt, ter inleiding, over dwalingen die zich

bij sommigen voordoen en over de beteekenis van het eigen optreden, 1 : 3—20. Voorts over het gebed en hoe zich daarbij mannen en vrouwen moeten gedragen, 2 : 1—3; 8—15; het opzienersambt, 3 : 1—7; diakenen 3 : 8—10; 12—13; vrouwen, 11, opdat alles behoorlijk toega in het huis Gods, 14—15; de afvalligen, 4 : 1—5; wat hem tegenover dezen betaamt, 4 : 6—10; hoe hij zich heeft te houden, in 't algemeen, 4 : 11—16, tegenover ouderen, jongeren, weduwen, 5 : 1—3; haar rechten en plichten, 5 : 4—16; die der presbyters en de zijne tegenover hen, 17—22; de eigen gezondheid, 23; tweeërlei boozen en goeden, 24—25; christenslaven, 6 : 1—2. Ten slotte een nieuwe karakteristiek van wie dwalen, 6 : 3—5; en verschillende vermaningen, 6 : 6—21. Een en ander onder afdwaling, van Timotheus naar den mensch Gods, 6 : 11, en onder inlassching van grootere of kleinere leerstellige opmerkingen, 2 : 3—7; 3 : 16; 4 : 10.

§ 75. De schijnbaar onschuldige vorm is bedriegelijk; de inhoud bestemd voor een ruimeren kring. De bijzonderheden der onderstelde verhouding tusschen Paulus en Timotheus en die van beider toenmalige omstandigheden van elders niet bekend, noch op zichzelf beschouwd in alle opzichten geloofwaardig.

§ 76. Voor de samenstelling van het geheel, geen toevallige eenheid, is gebruik gemaakt van voorhanden bescheiden, waaronder ons bekende wellicht ook andere Paulinische brieven, maar niet 2 Tim. en Tit. Voor de onderstelde historische bijzonderheden waarschijnlijk van de H. II § 4 bedoelde Handelingen van Paulus.

§ 77. De schrijver, zeker niet Paulus, behoort tot de rechterzijde van den naar hem genoemden kring. Hij is een bij uitnemendheid praktisch man, die oog en hart heeft voor den bloei, de orde en de ontwikkeling van het gemeenteleven, doch wat de leer betreft, allerminst haakt naar

verandering. Zonder hen opzettelijk te bestrijden, wijst hij beslist af het streven van wie, in afwijking van „Paulus”, prijsstelden op ascese, 4 : 3, en waarde hechtten aan mythen en genealogien, 1 : 4, d. i. naar het schijnt, geboorteverhalen en geslachtregisters als de ons bekende uit Mt. 1—2, Luc. 1—3.

§ 78. De in het oog springende verwantschap van den brief met de oudere Paulinische verbiedt zijn ontstaan in een geheel andere omgeving en veel later, zeggen wij : na het jaar 130 te zoeken.

Tot dezelfde slotsom leiden zijn mogelijke bekendheid bij Clemens, bij Ignatius, en een vergelijking met Hebr. en 1 Petri, Paulinische brieven, waarvan de eerste onmiddellijk zijn herkomst uit een anderen kring verraadt, en de tweede niet meer aan den apostel werd toegekend.

Of Marcion den brief heeft gekend, moet onbeslist blijven. Het is mogelijk, doch allerminst zeker, zelfs niet waarschijnlijk dat 6 : 20 wordt gezinspeeld op zijn Antitheses.

§ 79. Πρὸς Τιμόθεον B doet zich voor als een brief van Paulus, in gevangenschap, 1 : 8, 12 ; 2 : 9; 4 : 16, te Rome, 1 : 17, aan Timotheus te Efeze, 1 : 18 ; 4 : 19.

§ 80. De apostel verhaalt zijn geliefden zoon, hoe hij altijd zijner gedenkt en naar hem verlangt, 1 : 3—5. Hij wekt hem op tot trouw en volharding, 1 : 6—14 ; vertelt van zijn jongste lotgevallen, 1 : 15—18 ; dringt aan op handhaving van het overgeleverde geloof, 2 : 1—13 ; waarschuwt tegen den omgang met dwalende praatjesmakers, 2 : 14—26 ; zegt dat zedenbederf moest komen in de laatste dagen, maar zich niet verder zal uitbreiden, 3 : 1—9 ; spoort hem aan zich te houden aan zijn leer en voorbeeld, 3 : 10—17 ; vermaant hem nogmaals tot trouw, wijst op afvalligen, op het eigen schoone voorbeeld, 4 : 1—8, vertelt van zijn omstandigheden en verwachtingen, 4 : 9—18, en besluit met groeten, een paar mededeelingen en een zegenbede, 4 : 19—20.

Dit schrijven, afwisselend vertrouwelijk en „ambtelijk”, is niet bijzonder geleidelijk; blijkbaar minder bestemd om gelezen te worden door één persoon dan door velen.

§ 81. De overeenkomst met A kan niet toevallig zijn. Zij wijst op navolging. Sommige woorden en uitdrukkingen laten zich alleen zóó verklaren, terwijl hetzelfde verschijnsel niet voorkomt bij A, vergeleken met B.

Bovendien is voor de samenstelling gebruik gemaakt van andere Paulinische brieven, inzonderheid van Ef., Phil., Kol.; voor de „historische” gegevens waarschijnlijk van de H. II § 4 bedoelde Handelingen van Paulus.

§ 82. De schrijver, zeker niet Paulus, noch die van A, worde gezocht in diens tijd en kring. Bij hem staat echter meer op den voorgrond de handhaving van het Paulinisme in den overgeleverden, z. i. éénig juisten vorm. Wat daarvan ter linkerzijde — in Marcionietische of vóór-Marcionietische kringen? — afwijkt, is ongezond, onheilige beuzelpraat, het werk van bedriegers en bedrogenen, 1 : 13; 2 : 14—18; 3 : 13; 4 : 3—4. Toch schijnt die arbeid een ernstig karakter gedragen en de afgewezen dwaling, voor een deel althans, bestaan te hebben in een diepere, een meer geestelijke opvatting van het Christendom, 2 : 18. Van genealogien is daarbij geen sprake; van mythen alleen 4 : 4. Ook zwijgt deze schrijver over de verschillende ambten in de gemeente terwijl hij de aan de kaak gestelden scherper vonnist, zelfs als waren zij toonbeelden van zedeloosheid, 3 : 1—9.

§ 83. Πρὸς Τίτον heeft het voorkomen van een brief, door Paulus geschreven aan zijn echten zoon Titus, dien hij heeft achtergelaten op Kreta, ten einde te regelen wat niet was afgedaan, presbyters aan te stellen en later ook naar Nikopolis te komen, 1 : 1—5; 3 : 12—15.

§ 84. De apostel herinnert den geadresseerde aan welke vereischten de opziener heeft te voldoen, aangezien er dwaal-

leeraars zijn, tegen wie hij moet waarschuwen, 1 : 5—16. Hij draagt hem op ouderen, mannen en vrouwen, jongeren en slaven te zeggen, hoe zij zich als Christenen hebben te gedragen, 2 : 1—15; wat allen en hem inzonderheid betaamt, 3 : 1—11, hetgeen aanleiding geeft tot een enkele leerstellige uitweiding, 2 : 11—14; 3 : 3—7.

§ 85. De vorm is gezocht, de ondersteIde historische achtergrond niet in overeenstemming met het van elders bekende, noch wat de bijzonderheden betreft op zichzelf geloofwaardig. De inhoud bestemd voor een grooter publiek, ontstaan door vrije navolging, ten deele herhaling, van wat de schrijver, zeker niet Paulus, elders had gelezen in 1 Tim. ook in 2 Tim., Rom., Gal., Ef., misschien mede in de H. II § 4 bedoelde Handelingen van Paulus.

§ 86. De innige verwantschap, naar vorm en inhoud, met 1 en 2 Tim. noopt den onbekende te zoeken in dezelfde omgeving, waaruit die brieven zijn voortgekomen. Zij leidt, bij vergelijking, tot de onderstelling dat hij, zonder bepaalde aanleiding, dien arbeid heeft willen vervolgen, misschien wel op enkele punten een weinig aanvullen.

§ 87. De pogingen, vroeger en later beproefd, tot handhaving van de echtheid der pastoraalbrieven in hun geheel, van een of twee hunner, of van enkele stukken, moeten worden afgewezen. Geen beroep op hun overeenkomst met andere brieven van Paulus, die niet te loochenen is; op een ondersteIde tweede gevangenschap van den Apostel te Rome, die steun vindt in een wijd verbreide overlevering; of op de slotsommen der conjecturaalkritiek, wier recht van bestaan niemand zal willen wegredeneeren, kan hier iets baten. Slechts de schijn blijft pleiten voor het tegenovergestelde; en de strijd is niet te beslechten zoolang men meent te moeten vasthouden aan den Paulinischen oorsprong van alle andere, van vele, of

minstens van de vier voornaamste stukken uit den bundel.

§ 88. Het drietal, mooi en stichtelijk ongetwijfeld in de schatting der ouden, heeft nu inzonderheid waarde als bijdrage tot onze kennis van het verloop der Paulinische richting en de werkzaamheid harer vrienden in de gemeente.

§ 89. Πρὸς Φιλήμονα heeft den dubbelen vorm van een brief van Paulus en Timotheus aan Philemon, Appia, Archippus en een huisgemeente, vs. 1, 2, 22, 25, èn van Paulus alleen aan Philemon, wien de gevangen apostel opdraagt den ontrouwen, maar gekerstend teruggezonden slaaf Onesimus als broeder in zijn huis te ontvangen.

§ 90. Het stuk is geschreven onder den invloed der lektuur van Paulus' brieven, inzonderheid van Ef. en Kol., waarschijnlijk niet lang daarna. De romantische voorstelling van Onesimus' komst bij Paulus en zijn terugzending naar Philemon wellicht een navolging van Plinius IX : 21, 24. De bedoeling: Christelijk licht te laten vallen op de gewenschte verhouding tusschen gekerstende heeren en slaven. Om die reden heeft de brief, dien wij om vorm en inhoud niet kunnen houden voor afkomstig van Paulus, nochtans historische waarde.

§ 91. Πρὸς Ἑβραίους, volgens de overlevering een brief van den apostel Paulus, heeft daarvan inderdaad den vorm, al ontbreken adres en zegenbede in den aanhef, evenals bij 1 Joh. en 2 Clem., vgl. Barn., en al doen sommige gedeelten met name H. 7—10 : 18, H. 11 behoudens vs. 1 en 3, gelijk trouwens zoo menig stuk van Nieuwtestamentische brieven van Paulus, veeleer denken aan een verhandeling dan aan een brief. De schrijver spreekt zijn lezers aan, gelijk dat in brieven pleegt te geschieden, 2 : 1—3 ; 3—4 doorloopend ; 5 : 11 ; 6 : 1, 3, 9, 11 ; 10 : 19—39 ; 11 : 1, 3 ; bijzonder duidelijk H. 12—13.

§ 92. Die vorm is — wederom gelijk bij de ons bekende brieven van Paulus — niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Het geschrift, te lang voor een brief, als zoodanig onbestelbaar, niet bestemd voor een bepaalden kring van lezers, aan wie het zou zijn gezonden, veeleer een boek, in omloop gebracht om invloed te oefenen, als elk ander.

§ 93. Men vrage dan ook niet naar de verhouding van schrijver en lezers, noch naar beider karakter in den toenmaligen stroom van richtingen of gezindheden. De bijzonderheden dienaangaande ondersteld, passen niet bij elkander en verraden daardoor haar herkomst uit het rijk der verdichting.

De schrijver laat zich afwisselend hooren als een hoog gezag en als de gelijke van wie hij toespreekt; een goede bekende én een die buiten hen staat; hun leermeester, gelijk in het verleden, zóó in het heden, én een die van geen persoonlijken band met hen zou kunnen getuigen; een hunner voorgangers én één die tot dezen kring niet behoort; een die zich rekent tot minstens de tweede generatie, 2 : 3, én een die spreekt van broeder Timotheus, met wien hij, als ware hij Paulus in eigen persoon, eerlang hoopt weder te keeren, 13 : 19, 23.

De lezers schijnen nu eens wel, dan eens niet te zijn Christenen uit de Joden; een indommelende gemeente; vol ijver; traag in het hooren; behoorlijk ontwikkeld; zelfgenoegzaam in zake hun Christologische kennis; in het bezit van uitnemende voorgangers; behoefte hebbende aan voorlichting en leiding buiten hen om; toonbeelden van trouw en volharding; op het punt van af te vallen en dan reddeloos verloren te gaan.

§ 94. De schrijver noemt zijn werk een beknopten logos *τῆς παρακλήσεως*, 13 : 22, hoewel het leerstellige, in omvang en beteekenis, bij hem staat boven de vermaning.

Hij begint met de herinnering dat God zich kortelings heeft geopenbaard door den Zoon, wiens grootheid boven de engelen, de middelaars der oude bedeeling, en boven Mozes hij schetst, 1 : 1—3 : 6, terwijl en waarna hij opwekt tot volharding bij de goede belijdenis, opdat de toegezegde rust den aangesprokenen niet ontga, 2 : 1—4 ; 3 : 1, 7—4 : 16.

Hij zegt daarna wat een hoogepriester is, dat Christus hoogepriester is, 5 : 1—10, en deze leer dieper moet worden opgevat, 5 : 11—6 : 3. Terugkeer van afvalligen zou niet mogelijk zijn, maar dat zij ooit daartoe zouden behooren behoeft van de lezers niet gevreesd, 6 : 4—20.

Nu volgt het hoofdbetoog, waarop reeds 2 : 17 ; 3 : 1 ; 4 : 14 ; 5 : 6, 10 ; 6 : 20 was vooruitgeloopen : Jezus Christus is hoogepriester naar de ordening van Melchizedek ; de nieuwe bedeeling, afgebeeld in de oude, heeft deze vervangen, 7 : 1—10 : 18.

Daarna een reeks vermaningen, 10 : 19—13 : 19, afgebroken door een verwijzing naar de helden des geloofs, H. 11, en een tweevoudig slot, 13 : 20—21 ; 22—25.

§ 95. Er is gang in de voordracht van het geheel, in den regel een behoorlijke aansluiting tusschen de onderscheiden deelen. Toch doen enkele verschijnselen denken aan samenstelling met behulp van overgenomen woorden of gevolgde betoogen. Men geve acht op het veelvuldig gebruik van Oudtestamentische woorden ; op het verbreken van den samenhang tusschen het voorafgaande en volgende door de vermaning 2 : 1—4 ; op het zelfstandig karakter der rede, een preek over den tekst Ps. 95 : 8—11, H. 3 : 7—4 : 13 ; op het gemis van samenhang tusschen 6 : 4—8 en het onmiddellijk voorafgaande, terwijl toch in geen dezer gevallen aan een gewone interpolatie kan worden gedacht. Verder op het ontbreken van al wat zweemt naar den epistolairen vorm in het kernstuk 7—10 : 18 ; op de feiten dat Jezus

Christus aldaar, doch nergens elders in het N.T., hoogepriester wordt genoemd, terwijl dit toch reeds, 2 : 17; 3 : 1; 4 : 14 verstaanbaar schijnt voor den lezer; dat zich hier en daar de sporen vertoonen eener dubbele opvatting van Jezus Christus, 1° als den uit den uit den hemel nedergedaalden Zoon Gods, 2° mensch Jezus die zich door lijden heeft moeten volmaken; dat de schrijver zelf zijn werk een λόγος τῆς παρακλήσεως noemt, hoewel het veeleer zou mogen heeten: een leerstellige verhandeling met toegevoegde vermaningen, weshalve men, niet onjuist, pleegt te onderscheiden tusschen een theoretisch en een praktisch deel, 1 : 1—10 : 18; 10 : 19—13 : 25.

Wellicht is het geheel ontstaan door omwerking eener Christologische verhandeling in een λόγος τῆς παρακλήσεως, zoodat de brief kan heeten een tweede uitgave van het betoog dat wij nu H. 7—10 : 18 vinden.

§ 96. De schrijver, niet Paulus, Barnabas, Lucas, Clemens Romanus, Apollos, Silas, Petrus, of Prisca (en Aquila), is onbekend. Blijkens zijn werk een Paulinist die anderen wil leeren en vermanen, wakker schudden en waarschuwen. Geen vriend van velerlei vreemde leeringen, 13 : 9, waarbij in verband met Hand. 20 : 29—31, Gal. en 2 Kor. waarschijnlijk moet worden gedacht aan het woelen van Judaisten in Paulinische kringen. Daarentegen vol ijver voor een diepere opvatting van het Christendom, 6 : 1—3; beproevende den mythologischen Melchizedek der Joden in verband te brengen met Jezus Christus en hem op te nemen in de Christologie der Christenen.

§ 97. Men zoeke hem in Rome of Alexandrie, tenzij in Kleinazie of Syrie; zoo niet in de onmiddellijke omgeving, dan toch niet ver buiten den kring waaruit de overige „brieven van Paulus" zijn voortgekomen; omstreeks het jaar 130. Hij is bekend met Rom. en 1 Kor.; misschien

ook met 2 Kor., Gal., 1 Thess.; wellicht met een geheelen bundel Paulinische brieven, terwijl zijn werk bestond vóór 1 Clem. en 1 Petri.

Marcion en (of) de zijnen noemden het misschien „ad Alexandrinos" (Muratori 64) vgl. § 166.

§ 98. De brief heeft ten deele religieuse en ethische, doch vooral historische waarde, als een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis der ontwikkeling van het oudste Christendom, met name het Paulinisme, en de vaststelling zijner verhouding tot de oude bedeeling.

§ 99. Een tweede bundel Oudchristelijke brieven, een zevental omvattend, is bekend als Ἐπιστολαὶ καθολικαί.

De uitdrukking moet worden verklaard met het oog op, niet de bestemming, noch het kerkelijk gebruik, maar den inhoud dier geschriften. Zij wil oorspronkelijk niet zeggen: algemeene of rondgaande, noch kanonieke, maar betrouwbare, naar den maafstaf der religieuse en dogmatische waardeering beoordeeld: geloofwaardige, voor goed te houden brieven.

§ 100. Ἰακώβου ἐπιστολή heeft den vorm van een brief waaraan het slot ontbreekt, doch is als gericht aan de twaalf stammen in de verstrooiing onbestelbaar. Bovendien naar den inhoud waar men niets bespeurt van eenige betrekking tusschen den schrijver en zijn ondersteelde lezers, veeleer een Open brief, een Verhandeling in den vorm van een brief.

§ 101. Het werk bestaat uit een reeks los aaneengeschakelde vermaningen, slechts eenmaal afgebroken door een leerstellig betoog over de verhouding tusschen geloof en werken, 2 : 14—26.

§ 102. Ten onrechte heeft men getwijfeld aan de oor-

spronkelijkheid van den briefvorm, en het achterliggende werk gehouden voor een verzameling van Joodsche spreuken, woorden van Jezus en uitingen van Grieksche wijsheid, óf voor een zuiver Joodsch geschrift (Th. T. 1897 : 398—427).

Wel blijkt de schrijver vertrouwd met Joodsche en Christelijke literatuur, waaraan hij een en ander ontleent.

§ 103. Hij noemt zich niet en spreekt als ware hij Jacobus, het hoofd der Jeruzalemsche gemeente, doch neemt een ruimer standpunt in dan deze rechtvaardige.

Vergeleken met het Jodendom, is hem het Christendom de volmaakte wet der vrijheid, 1 : 25 ; de Christen in zijn schatting een volmaakt man, die uitmunt door praktische vroomheid, 3 : 2. Op de inachtneming van wet en besnijdenis dringt hij niet aan. Tegen „Paulus", dien hij kent, tot zelfs zijn brief aan de Hebreers, verzet hij zich niet dan voorzoover hij diens opvatting van den samenhang tusschen geloof en werken had misverstaan en daarom trachtte te bestrijden 2 : 14—26.

Hij worde gezocht, niet bij voorkeur in Palestina, veeleer daarbuiten, omstreeks 130 of enkele jaren later.

§ 104. Zijn werk, geschreven in vloeiend Grieksch, hier en daar niet zonder oratorische verheffing, heeft waarde om den ernstig vermanenden, eenvoudig stichtelijken inhoud. Bovenal als bijdrage tot de geschiedenis van de ontwikkeling onzer godsdienst. Het is de onverdachte getuige van een Christendom, dat zich heeft weten los te maken van het Jodendom, zonder een merkbaren invloed van „Paulus" te hebben ondergaan.

§ 105. *Πέτρου* A wil zijn gezonden, door tusschenkomst van Silvanus, uit Babylon (Rome), aan de uitverkoren bijwoners in de verstrooiing van Pontus, Galatie, Kappadocie,

Asia, Bithynie, d. i. aan Kleinaziatische Christenen, 1 : 1 ; 5 : 12—14. Een troostbrief, voor wie blootstaan aan vervolging en lijden. Na een korte inleiding over het heil dat zij verbeiden, 1 : 3—12, richt de apostel der hoop tot zijn geliefden, 2 : 11 ; 4 : 12, een lange reeks vermaningen, 1 : 13—5 : 11, algemeene en bijzondere, nu en dan afgewisseld door de herinnering eener leerstellige waarheid, eener verwijzing naar het voorbeeld van Jezus, 2 : 21—25, of eener uitweiding over hem, 3 : 18—22.

§ 106. De vorm is gekunsteld, maar oorspronkelijk, in zoo ver men ten onrechte heeft gedacht aan een opstel, later door toevoeging van 1 : 1—2 ; 5 : 12—14 gemaakt tot een brief; doch overigens in overeenstemming met en een navolging van dien der „brieven van Paulus".

§ 107. De schrijver, die zich wel Petrus noemt, maar optreedt als ware hij een Paulinisch Christen, kan reeds om die reden niet zijn de apostel Petrus. Bovendien is het verblijf van Petrus te Rome hoogst onzeker, om niet te zeggen onwaarschijnlijk, niettegenstaande de oude en wijd verbreide overlevering dienaangaande. De onderstelling zijner werkzaamheid in Kleinazie rust eeniglijk op het 1 : 1 gegeven adres. Misschien heeft hij zich, in overeenstemming met de oudste overlevering, zelden of nooit buiten de grenzen van Palestina bewogen.

§ 108. Blijkens den inhoud is de brief afkomstig van iemand die later leefde; die terugzag op Petrus, als een voormaligen *πρεσβύτερος καὶ μάρτυς τῶν τοῦ Χριστοῦ παθημάτων*, 5 : 1, en dezen voor de *ἐκλεκτοί* in hun lijden liet getuigen, op gezaghebbenden, tevens vriendelijk vermanenden toon. Hij deed dit, gelijk na hem Themiso, Eus. V : 18, 5, *μιμούμενος τὸν ἀπόστολον* d.i. „Paulus", niet om dezen te bestrijden of met zijn Joodschgezinde tegenstanders te verzoenen, veeleer om zijn instemming met hem te betuigen, terwijl hij

niet wilde optreden als ware hij Paulus zelf, nu diens bundel brieven voor afgesloten kon worden gehouden; vgl. 2 Petri 3 : 15 : 16.

§ 109. Wat hij zegt over vervolgingen en lijden, waaraan Christenen destijds blootstonden, vindt zijn verklaring niet in de eerste, noch noodwendig in den aanvang der tweede eeuw. Het kan evengoed wijzen op den leeftijd van Hadrianus of Antoninus Pius. De schrijver kent brieven van Paulus, waaronder Rom. Ef. Hebr.; misschien ook den brief van Jacobus. Daarentegen toonen hem te hebben gelezen, vóór Irenaeus: Polycarpus, Papias, 1 Clemens. Redenen waarom men zijn werk ontstaan achte tusschen de jaren 130 en 140, waarschijnlijk in Kleinazie.

§ 110. De religieuse en ethische waarde van den brief ligt in wat daarin voorkomt over den zegen der smart, tot opwekking van Christelijken levensmoed en vertrouwen. De historische in zijn getuigen van een alles behalve leerstellig, veeleer praktisch Christendom, dat zich, onder den naam van Petrus, aansluit bij Paulus.

§ 111. Πέτρου B doet zich voor als een tweede schrijven van Symeon Petrus aan zijn geestverwanten, 1 : 1; 3 : 1, om hen bij voorbaat te waarschuwen tegen ongeloof aan de paroesie.

De apostel dringt aan op een Christelijken wandel als grondslag eener juiste kennis van Jezus Christus, 1 : 3—11. Hij zal zorgen voor een schriftelijke getuigenis aangaande hem (ons Petrus' Evangelie?), terwijl hij al vast verwijst naar het O. T., 1 : 12—21. Hij voorspelt de komst van ψευδοδιδάσκαλοι, die hij uitmonstert als reeds aanwezige toonbeelden van zedeloosheid, H. 2; waarna hij de paroesie verdedigt tegen aanstaande spotters, en onder verwijzing naar Paulus opwekt tot waakzaamheid, H. 3.

§ 112. De vorm is gezocht, gekozen in aansluiting bij Πέτρου A en gelijk deze, bij „Paulus", terwijl voor de samenstelling mede gebruik werd gemaakt van Judas.

§ 113. Aan Petrus als schrijver valt niet te denken; ook niet van H. 1 + 3 : 3—18.

Een onbekende verheft hier zijn stem tegen de spotters, wier misdrijf uitsluitend schijnt te bestaan in een ontkenning van de zichtbare (weder-)komst des Heeren. Hij behoort tot wie, in het belang der Christelijke vroomheid, geven en nemen. Een μιμούμενος τὸν ἀπόστολον (§ 108), volkomen te goeder trouw, maar reeds kwalijk meer als zoodanig geduld, hoewel hij niets zegt wat rechtzinnigen onwelgevallig kon wezen.

Hij was bekend met „alle brieven" van Paulus, maar las deze nog, gelijk Ignatius ad Eph. 12, als gericht aan alle geloovigen, 3 : 15—16 vgl. vs. 9 en Rom. 2 : 4. Bovendien met 1 Petri en Judas.

Zelf werd hij gelezen, als een gezaghebbend schrijver, door Origenes en zijn leermeester Clemens Alexandrinus.

Mitsdien is hij waarschijnlijk werkzaam geweest ± 170; misschien in Egypte.

§ 114. Waarde heeft dit geschrift inzonderheid voor de geschiedenis van den kanon, en van het verloop der verwachting aangaande de komst des Heeren.

§ 115. Ἰωάννου A is een stichtelijk opstel, in den vorm van een brief, hoewel zonder begin en einde.

Een overzicht van den inhoud laat zich moeilijk geven, al kunnen wij aanstonds onderscheiden tusschen een inleiding, 1 : 1—4, den hoofdinhoud der rede, 1 : 5—5 : 12, en het slot, 5 : 13—21.

De schrijver gaat schuifelend voort, op de eigenaardige wijze van den vierden Evangelist. Meermalen laat hij zijn

onderwerp los voordat hij er al het zijne van heeft gezegd, om het straks bij vernieuwing op te nemen en de toelichting te vervolgen. Hij richt zich, als een oude van dagen, tot zijn kinderen, geliefden, *πιστεύοντες εἰς τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ*, 5 : 13, d. w. z. rechtzinnige medechristenen. Hen zoekt hij te versterken in de overtuiging: God is licht, daarom moeten de geloovigen wandelen in het licht 1 : 5—7; niet meenen rein te zijn, 1 : 8—2 : 2; Gods geboden houden d. i. de broeders liefhebben, 2 : 3—11; de wereld verzaken, 2 : 12—17; zich afkeeren van wie dwalen in hun opvatting van Jezus Christus, 2 : 18—25; vasthouden aan de goede belijdenis, 2 : 26—29; zien op de liefde des Vaders, niet zondigen maar liefhebben, H. 3; de geesten beproeven, beseffen dat zij zijn Gods kinderen, geroepen om lief te hebben, H. 4; erkennen den samenhang tusschen geloof en liefde, 5 : 1—12. M. a. w. het zuivere geloof ten aanzien van God en Jezus Christus waarborgt eeuwig leven; wie het eeuwige leven heeft is in het bezit van dat geloof.

De bestreden dwalingen zijn die der Doceten.

§ 116. De schrijver, voor wien *zien* en *belijden* één zijn, is niet de apostel, noch de Kleinaziatische Presbyter Johannes, noch de vierde Evangelist. Hij kent diens werk en behoort tot denzelfden kring. Hij is gehecht aan het oude; bevriend met de Gnosis, hoewel vijandig gezind jegens wat hij haar uitspattingen acht, met name de loochening van de vleeschwording des Zoons. Tegelijkertijd vooruitstrevend en bekrompen. Het geestelijk welvaren zijner geloofsgenooten gaat hem ter harte; in wat afwijkt van de eigen leerstellige overtuiging ziet hij slechts zonde.

§ 117. Waarde heeft dit geschrift niet alleen om den innig vromen toon, waarin het is gesteld, maar inzonderheid als getuige van de opkomende Katholieke richting, met haar bemiddelend geven en nemen.

§ 118. Ἰωάννου Β geeft, in den gebrekkig vastgehouden vorm van een brief, door den Presbyter gezonden aan Kyria en haar kinderen, een ernstige waarschuwing tegen het Docetisme; eigenlijk niet veel meer dan een scherpe herhaling van wat dienaangaande voorkomt in A. De onbekende schrijver is afhankelijk zoowel van dezen brief als van het vierde Evangelie, en afkomstig uit denzelfden kring.

§ 119. Ἰωάννου Γ waarschuwt, in den vorm van een brief, door den Presbyter gezonden aan Gajus, tegen het misverstand als zou 2 Joh. 10—11 het bewijzen van gastvrijheid aan rondreizende predikers in 't algemeen zijn verboden, terwijl de schrijver slechts het oog had op dwaalleeraars.

Deze „Presbyter" wil zijn, maar is niet dezelfde als die van 2 Joh. 1, al behoort hij tot geen anderen kring.

§ 120. Ten onrechte heeft men beiden zoeken te vereenzelvigen met de schrijvers van A, het vierde Evangelie, de Openbaring van Johannes, en den Kleinaziatischen Presbyter Johannes.

121. De waarde van Β en Γ, op zichzelf niet groot, ligt in wat zij ons leeren over het schrijven van „brieven" in Oudchristelijke kringen, ten bate van godsdienstig leerstellige en praktische belangen.

§ 122. Ἰούδα heeft, behoudens het slot dat veeleer doet denken aan een preek, den vorm van een brief, gericht aan geloovige Christenen.

Een dienstknecht van Jezus Christus, broeder van Jacobus, waarschuwt tegen bespiegelingen die afwijken van de leer der apostelen en gepaard gaan met zinnelijke uitspattingen.

§ 123. De vorm is gekunsteld, de waarschuwing ernstig gemeend, misschien met het oog op de Karpocratianen.

§ 124. Schrijver van dezen brief is zeker niet Judas de

apostel, noch een later levende Judas, dien een interpolator maakte tot een broeder van Jacobus, zoo al niet bovendien tot een dienstknecht van Jezus Christus.

Hij heeft de apostelen en onder hen Paulus achter zich. Hij strijdt voor het overgeleverde geloof, μιμούμενος τὸν ἀπόστολον, § 108, zonder daarover te worden hard gevallen; integendeel: straks met onderscheiding bejegend door Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Origenes; waarschijnlijk omstreeks het midden der tweede eeuw, in Egypte.

§ 125. De waarde van het werk ligt in zijn kleine bijdragen tot de geschiedenis van den kanon des O. Ts., en de samenvloeiing der Oudapostolische en Paulinische stroomingen.

§ 126. Onder de geschriften van *Apostolische Vaders* rekent men vrij algemeen brieven van Barnabas, Clemens, Ignatius en Polycarpus.

§ 127. Βαρνάβα ἐπιστολή is bekend uit ℵ I; bovendien voor H. 5:7 (.... τὸν λαὸν κτλ.)—21 uit negen ἀκέφαλοι, v o f p b c n s a = G; voor H. 1—17 uit L; voor enkele zinsneden uit Clemens Alex. en Origenes.

§ 128. Het werk doet zich voor als een brief, afwisselend van iemand die is de geestelijke vader der aangesproken zonen en dochters, 1 : 1, aan wie hij zich innig verbonden gevoelt en in wier midden hij geruimen tijd vertoefde, 1 : 3—4 vgl. 1 Kor. 4 : 14—17, Gal. 4 : 9; én van iemand die is één hunner, die de broeders ernstig toespreekt, doch niet als ware hij de boven hen geplaatste leeraar, 1 : 8; 4 : 6, 9.

Die vorm, hoe goed ook ten einde toe vastgehouden, is niet in overeenstemming met de werkelijkheid, de „brief” veeleer een verhandeling, bestemd om in ruimeren kring te worden geraadpleegd.

§ 129. De schrijver wil onderwijzen, stichten, briefsgewijze mededeelen van wat hijzelf heeft ontvangen, opdat zijn ondersteIde lezers, rijk aan geloof, nu ook mogen komen tot volledig kennen, ἵνα μετὰ τῆς πίστεως ὑμῶν τελείαν ἔχητε τὴν γνῶσιν, 1 : 5.

Die gnosis betreft hoofdzakelijk de juiste verhouding van den Christen tot het O. T., de godsdienst van Israel, het verbond door God met de vaderen gesloten. Daaromtrent moeten zij worden voorgelicht, met het oog op de praktijk van het nieuwe godsdienstig zedelijk leven.

Een eigenaardige, deels allegorische, deels typologische, in elk opzicht willekeurige beschouwing van de Schrift, het Oude Testament en enkele Apokriefen, wijst daarbij den weg.

§ 130. De brief laat zich splitsen in een dubbele inleiding, 1 : 2—5; 1 : 6—8; een leerstellig en een vermanend deel, H. 2—17; 18—21.

Het leerstellige begint met de aanwijzing hoe alles aankomt, niet op het brengen van offers en het houden van vasten, maar op leven overeenkomstig de zedelijke geboden des Heeren, 2—3. Wij moeten de gerechtigheid liefhebben en betrachten, nu vooral terwijl de dagen boos zijn en het einde der tegenwoordige wereldperiode nabij is, 4 : 1—6*a*. Wij Christenen zijn reeds sedert Mozes het ware bondsvolk, 4 : 6*b*—14, behouden door den Heer die om onzentwil heeft geleden, nadat hij in het vleesch was verschenen, overeenkomstig hetgeen dienaangaande in de Schrift kan worden nageslagen, H. 5. Dáár kan men doorloopend lezen van zijn verschijning in het vleesch, 6. Voorgeschreven vasten, de offerande van Izaak, de bokken op den grooten verzoendag zijn typen van zijn lijden, 7. Desgelijks de jonge koe die geslacht en verbrand moet worden, terwijl de dienstdoende knapen wijzen op de twaalven als predikers van het Evangelie, 8. Het voorschrift der besnijdenis moet geestelijk worden verstaan;

de 318, door Abraham besneden, als een beeld van Jezus, 9; de spijswetten in overdrachtelijken zin, 10. Telkens vindt men in het O. T. aanduidingen van den doop en het kruis, 11—12. In Jakob en Efraim komt aan het licht dat niet Israel, maar de Christenen erfgenamen zijn van het verbond, in Mozes' dagen verbroken en door Christus vernieuwd, 13—14. De ware rustdag is niet de Joodsche sabbat, maar de achtste dag, de eerste der nieuwe week; de echte tempel Gods niet de Jeruzalemsche, maar de geestelijke, waarvan de Christenen deel uitmaken, 15—16.

Na een korten terugblik, 17, overgaande tot een andere γνῶσις καί διδαχή, schetst Barnabas den weg des lichts en der duisternis, de kinderen der vreugde en des vredes opwekkende tot een wandel overeenkomstig de inzettingen des Heeren, 18—21.

§ 131. Aan de betrekkelijke eenheid van het geheel mag niet worden getwijfeld, noch H. 18—21 voor een later toevoegsel gehouden, noch ondersteld worden dat de oorspronkelijke brief op breede schaal geinterpoleerd, of hetzij eens, hetzij meermalen omgewerkt is.

Toch is het duidelijk dat de schrijver voor de samenstelling van H. 18—21 gebruik heeft gemaakt van een ouderen vorm der „Twee wegen", gelijk mede, dáár en elders, van het O. T., de boeken Henoch, 4 Ezra, en wellicht nog andere geschriften.

§ 132. Zijn naam is niet tot ons gekomen. De overlevering, die ons doet denken aan Barnabas, den reisgenoot van Paulus, reeds vermeld in den β-tekst van Hand. 1 : 23, verdient geen vertrouwen. Wel is zij oud, misschien zelfs onmiddellijk aan het werk verbonden.

§ 133. De onbekende behoorde waarschijnlijk tot de Christenen uit de Heidenen, een Griek van geboorte, uit den kring der Alexandrijnen. Daarheen verwijzen althans zijn

taal, zijn schriftverklaring, zijn denkbeelden en enkele uitdrukkingen, als ἐπήλυτοι τῷ ἐκείνων νόμῳ, 3 : 6. Het is echter ook mogelijk te denken aan eenig deel van Syrie of Klein-azie, niet ver buiten de omgeving waarin de brieven van Paulus zijn ontstaan. Niets is er wat wijst op den geboren Jood, of den lateren bewoner van Palestina.

§ 134. Ondanks zijn liefde voor de Gnosis, is hij een praktisch man, wien bovenal ter harte gaat de stichting der gemeente, haar behoud. Niet de onmiddellijk aanstaande of toekomende dingen, τὰ ἐνεστῶτα ἤ μέλλοντα, moeten het hoogst worden geacht, maar het tegenwoordige, τὰ παρόντα, en te weten hoe zich daarin te gedragen. Zie o.a. 1 : 6—8; 2 : 1, 10; 4 : 1; H. 17.

§ 135. Zijn richting is niet die der rechterzijde, noch die van „Paulus", noch van den schrijver aan de Hebreers, noch van Marcion c. s. Hij staat vrij tegenover het Jodendom; acht het Christendom gekomen in zijn plaats, in beginsel reeds sedert de dagen van Mozes; wet en profeten verbindend voor den geloovige, mits bijkans doorloopend opgevat in overdrachtelijken, niet letterlijken zin, zelfs niet waar zij schijnen te verhalen van eenig historisch verleden.

§ 136. Zijn leeftijd valt vóór dien van Eusebius, Origenes, Clemens Alexandrinus, Celsus, den tegenwoordigen vorm der Didachê; na de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70, H. 4 en 16; na den leeftijd der apostelen, 5 : 9; 8 : 3; na „Paulus", met inbegrip van Hebr.; tusschen de jaren 130 en 140.

Een nadere bepaling te ontleenen aan H. 4 en 16 is niet mogelijk, tenzij voor zoover het zwijgen over den tempelbouw van Hadrianus te Jeruzalem, ter eere van Jupiter Capitolinus, mag gelden als bewijs dat dit werk nog niet tot stand was gekomen.

§ 137. De waarde van dit geschrift, niet groot te achten

uit een aesthetisch of stichtelijk oogpunt, ligt voor ons in zijn historisch getuigen van het bestaan eener belangwekkende, van elders ons niet bekende, vrijzinnige richting onder de Christënen in de eerste helft der tweede eeuw, en eener reeks meeningen, Christelijk leerstellige en geschiedkundige, die afwijken van de gangbare beschouwingen aangaande den inhoud der Evangeliegeschiedenis.

Bovendien laat het werk, in een uitnemende proeve, ons zien wat wij in de Oudchristelijke letterkunde hebben te verstaan onder een brief, en waardoor men zich bij voorkeur, gedurende eeuwen, in Christelijke kringen heeft laten stichten.

§ 138. Κλήμεντὸς πρός Κορινθίους A, bekend uit AISL, heet een brief, geschreven door Clemens van Rome, namens de gemeente waartoe hij behoorde, aan die van Korinthe, naar aanleiding van aldaar ontstane twisten over het bestuur.

Het werk heeft inderdaad den vorm van een brief, hoewel niet van Clemens, maar van de gemeente Gods te Rome aan die te Korinthe.

Deze vorm is niet toevallig, doch evenmin in overeenstemming met de werkelijkheid. Het geschrift schijnt doorloopend en noemt zich een ἐπιστολή, 63 : 2 vgl. 7 : 1; 62 : 1, doch is geen brief, noch ooit als zoodanig verzonden. Het is een boek, in den vorm van een brief, nader bepaald: van een Paulinischen brief, gereed gemaakt en verkrijgbaar gesteld voor alle belangstellenden. Een verhandeling, een „Vertoog over vrede en eendracht", Ἔντευξις περὶ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας, gelijk het 63 : 2 zichzelf omschrijft; een γραφή, naar de aanduiding van Eusebius III : 38, 5; een νουθεσία, zooals Dionysius van Korinthe bij Eus. II : 25, 8 zegt, bestemd te worden voorgelezen in de gemeente; vgl. 2 Clem. 19 : 1, 1 Clem. 7 : 1.

§ 139. De inhoud heeft niet uitsluitend betrekking op de onderstelde twisten te Korinthe, al schijnen zij de aanleiding te zijn tot het schrijven van den brief. Deze begint, na adres en zegenbede, met een verontschuldiging, wegens allerlei drukte, waarom men niet eerder iets van zich liet hooren, 1 : 1. Dan volgt een ideale teekening van de in het oog gevatte gemeente, 1 : 2, 2 : 8; een schets van haar verval, 3; een reeks voorbeelden, ontleend aan het O. T. en aan de geschiedenis van het Christendom, van smart en ellende teweeggebracht door ijverzucht, 4—6; de verklaring dat wij — niet alleen de aangesproken personen, maar ook de schrijvende gemeente — door ijverzucht lijden, waarom het goed zal zijn rekening te houden met den *κανών τῆς παραδόσεως*, te letten op wat God van ons vraagt, en acht te slaan op het kostbare bloed van Christus, 7: 1—4. Daarmede is reeds begonnen een lange preek, waarin wordt uiteengezet, hoe God altijd bekeering gewild heeft, 7 : 5—8: 5; wij ons moeten keeren tot Hem, acht gevende op Henoch, Noach, Abraham, Lot, Rachab, 9—12; nederig zijn, 13; gehoorzamen aan God en niet aan de scheurmakers, 14; ons voegen bij de vromen, 15; denken aan Christus, die beschreven wordt met woorden ontleend aan het O. T. 16; volgen de profeten, Abraham, Job, Mozes, David, 17—19*a*; achtgeven op de handhaving van orde en vrede door God in de schepping, 19*b*—20; in alles ons Christelijk gedragen, 21—22; vasthouden aan de komst van Christus, aan de opstanding, 23—27; God vreezen, Hem trachten te naderen, door geloof en door werken, 28—35; langs dien weg Christus vinden, 36—39; opmerken hoe bij Israel alles ordelijk geschiedde, 40—41; het optreden van opzieners en diakenen onder Christenen is geregeld, 42; Mozes een twist over het priesterschap beslechtte, 43; wat de apostelen voor de regeling van het opzienersambt hebben gedaan, 44*a*; geen

behoorlijk gekozen voorgangers ontslaan, twisten vermijden, liefde aankweeken, 44*b*—50; zoo noodig schuld bekennen, vrijwillig wijken, elkander vermanen, buigen voor de presbyters, 51—59 : 2. Daarop gaat de vermaning over in een gebed, 59 : 3—61; gevolgd door een terugblik, vernieuwden drang tot onderwerping, 62—63; een zegenbede, 64; iets over gezonden broeders; herhaalde zegenbede, 65.

§ 140. Al wat hier voorkomt over twisten te Korinthe behoort tot de inkleeding. Paulus' eerste brief aan de Korinthiers kan daartoe hebben geleid, vgl. H. 47. Misschien ook, hoewel allerminst zeker, werd vastgeknoopt aan kortelings voorgekomen geschillen over het aanblijven, ontslaan en verkiezen van leden van het bestuur der gemeente. Dergelijke moeilijkheden, waar ook ontstaan, uit den weg te ruimen, was des schrijvers hoofddoel. Hij sprak, onder het masker van de gemeente Gods te Rome, als een hoog gezag, met toenemenden drang, ten slotte als ware hij één met den heiligen geest, 63 : 2 vgl. Hand. 15 : 22—29.

§ 141. Ten onrechte heeft men vroeger en later getwijfeld aan de eenheid van het werk, en daarin omvangrijke interpolaties aangenomen.

Wel heeft de schrijver, behalve zeer veel uit het O. T., een en ander ontleend aan voorhanden bescheiden, Joodsche en Christelijke, misschien ook Heidensche, zonder daarvan opzettelijk rekenschap te geven.

§ 142. Die schrijver is noch de gemeente te Rome, noch één die het woord voert namens haar, noch Clemens Romanus, hetzij al of niet erkend als bisschop, martelaar, leerling der apostelen. Diens kerk te Rome is gebleken te zijn de derde bouw, niet ouder dan 1059, waarvan de onderliggende tweede de basilica kan zijn waarvan Hieronymus spreekt V. I. XV. De daaronder zich bevindende eerste vertoont wel sporen van eenmaal te zijn gewijd aan den

dienst van Mithras, maar niet van eenige betrekking op den martelaar-bisschop Clemens. Dat martelaarschap, toegelicht in onbetrouwbare Acten, rust op den grondslag der vereenzelviging van Clemens Romanus met Flavius Clemens Consul, ter dood gebracht op bevel van Domitianus.

De bisschop, hij zij dan de 1e, 2e of 3e na Petrus, kan niet bestaan voor het aangezicht der ontdekking dat de gemeente te Rome vóór Anicetus, 156—166?, geen éénhoofdig bestuur heeft gehad. De leerling van Petrus (en Paulus) vindt geen steun in den brief, noch in Phil. 4 : 3. Hij gaat onder in de uiteenloopende omschrijvingen dezer traditie.

De mogelijkheid dat het werk werd geschreven door zekeren Clemens, van wien wij niets weten dan wat uit zijn brief valt af te leiden, heeft geen waarde. Haar te verbinden met de onderstelling dat deze Clemens was een invloedrijk lid van het bestuur der Romeinsche gemeente, de bisschop-martelaar der legende, is niet aan te bevelen. De brief geeft daartoe geen aanleiding, veeleer het tegenovergestelde. De oudste overlevering betreffende zijn herkomst, kent die opvatting niet. De eerste die haar duidelijk uitspreekt is Clemens Alexandrinus.

§ 143. Uit het werk zelf kunnen wij slechts afleiden dat de schrijver waarschijnlijk behoorde tot de gemeente te Rome. Hij was een beschaafd man; goed tehuis in het O. T., in Paulinische en andere Nieuwtestamentische brieven; een vriend van orde en rust; een warm pleitbezorger van de hier en daar, misschien zelfs veelvuldig betwiste rechten van eenmaal gekozen presbyters en diakenen, die toch hun ambt behoorlijk vervulden.

§ 144. Zijn leeftijd, waarvoor men niets kan afleiden uit de onbetrouwbaar bevonden bisschopslijsten, worde niet gezocht in de dagen van Nero, noch onmiddellijk daarna, veeleer aanmerkelijk later.

Niets noopt te blijven staan bij Domitianus, Nerva, den aanvang der regeering van Trajanus, of ergens elders vóór het midden der tweede eeuw. Men zegge: ± 140, mede op grond van des schrijvers bekendheid met Paulinische brieven, waaronder stellig Hebr., en daarnaast 1 Petri. Of hij ook den Herder heeft gelezen, dan wel Hermas zijn geschrift, is niet recht duidelijk. Wel dat Polycarpus, Hegesippus, Dionysius van Korinthe, Irenaeus en anderen hem kenden.

§ 145. De waarde van dien brief, uit een aesthetisch en religieus oogpunt niet zonder beteekenis, ligt vooral in wat hij ons leert over de toenmalige ontwikkeling van het Christendom en de verhouding tusschen leeken en clerici.

§ 146. Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους B, bekend uit AIS, heeft men ten onrechte sedert lang gehouden voor een homilie. Het stuk is, zoo goed als A en andere Oudchristelijke „brieven", een stichtelijke verhandeling in den vorm van een brief, bestemd om van tijd tot tijd te worden voorgelezen in de gemeente, 19:1 vgl. 15:1, 2; 17:5.

§ 147. De schrijver herinnert hoe men zijn Christelijke belijdenis moet hooghouden, dienovereenkomstig leven, breken met de wereld; niet vreezen voor den dood, 1—5; geen twee heeren dienen, de tegenwoordige en de toekomende wereld, 6; strijden, ons bekeeren, gelooven aan de opstanding des vleesches, Gods wil volbrengen, niet twijfelen aan de toekomst, veeleer den grooten dag elk oogenblik verbeiden, de bekeering niet uitstellen, trachten te behooren tot de ware kerk, 7—14. Terugziende op zijn werk, noemt hij dit een *συμβουλία περὶ ἐγκρατείας*. Hij wekt bij herhaling op tot trouw aan het gehoorde, tot bekeering van zichzelf en van anderen, tot een blijmoedig vertrouwen op God, 15—20.

§ 148. De ongenoemde dien wij hier hooren is niet Clemens Romanus; noch een van dezen te onderscheiden Clemens aan wien Hermas Gez. 2 : 4 zou hebben gedacht; noch dezelfde oude bekende van wien 1 Clem. afkomstig is. Wel heeft hij waarschijnlijk diens werk gekend en zich daarbij aangesloten. Voor die opvatting pleiten in het oog springende punten van overeenstemming; het voorkomen van den brief, niet dan in verbinding met 1 Clem.; de jongere, ofschoon oude, overlevering die, zonder eenige afwijking, beide brieven aan Clemens toekent, en de oudere bij „Dionysius" waar hij, in zijn brief aan de Romeinen, den onzen aanduidt als afkomstig van de gemeente te Rome, maar niet gelijk de eerste, als geschreven διὰ Κλήμεντος, Eus. IV : 23, 11 vgl. 9.

§ 149. De ongenoemde moge afwisselend treden in het licht van den raadsman 15 : 1, van den presbyter 17 : 3, 5, van den voorlezer, 19 : 1, duidelijk blijkt slechts dat hij is een Christen uit de Heidenen, 1 : 6; 2 : 6; een beschaafd man, die belang stelt in den bloei van het godsdienstig gemeenteleven, en die, indien noodig, partij trekt voor de bestaande orde.

§ 150. Zijn geschrift valt in den overgangstijd, na ± 140, vóór ± 170, omstreeks het midden der tweede eeuw. Indien wij geen waarde behoeven te hechten aan de vermelding van Soter bij Eus. t. a. p., zeker niet later dan ± 160.

§ 151. De waarde van den brief, ofschoon niet zonder beteekenis voor wie ernstig vermaan en stichting zoeken in de Oudchristelijke letterkunde, ligt vooral in zijn bijdrage tot onze kennis van het Christendom omstreeks het midden der tweede eeuw, den nadruk ook hier weder gelegd op het leven boven de daarom niet te veronachtzamen leer, en de behoefte aan goede lektuur, ten gebruike bij de openbare samenkomsten, naast het O. T. en Evangelien.

§ 152. Zeven *Brieven van Ignatius*, vermeld bij Eus. III: 36 en bewaard in G (mediceus; colbertinus) L, gedeeltelijk in SAK en bij oude schrijvers, behooren tot de Oudchristelijke letterkunde.

Zij zijn tegen het laatst der vierde eeuw omgewerkt en vermeerderd met een vijftal nieuwe, waarbij later, in de elfde of twaalfde eeuw, nog drie Latijnsche zijn gevoegd.

Bovendien zijn zij in een verkorten vorm overgezet in het Syrisch. Den tekst van een drietal naar deze bewerking (Eph. Smyrn.–Pol.) gaf Cureton in 1845.

§ 153. De oorspronkelijke bundel heeft het voorkomen eener verzameling van zeven brieven, geschreven door Ignatius, gevangen genomen en veroordeeld, op reis van Antiochie naar Rome, waar hij hoopt den marteldood te zullen ondergaan. Vier van de zeven te Smyrna, aan de gemeenten te Efeze, Magnesie, Tralles, Rome; de andere drie, te Troas, aan de Philadelphiers, de Smyrneers, en Polycarpus.

§ 154. In de eerste drie wordt met groote ingenomenheid gesproken over het eenhoofdig bestuur der gemeente, gewaarschuwd tegen ketterijen en aangedrongen op een Christelijken wandel. In N. 4 over het martelaarschap, dat niemand Ignatius trachte te onthouden. In N. 5 bovenal over de eenheid der gemeente, in aansluiting van allen bij den bisschop. In N. 6 over het docetisme en daarna over de erkenning van den bisschop. In N. 7 over de plichten van den voorganger der gemeente jegens haar leden, en omgekeerd; tevens van allen met het oog op elkander.

§ 155. De vorm dezer schijnbare verzameling en van elk dezer brieven is gekunsteld. Het geheel, naar den opzet, een welsluitend boek, bestemd voor de stichting van den lezer.

Om zich daarvan te overtuigen, geve men acht op het

ontbreken van elk spoor eener onderstelde verzameling van de brieven ; hun onderlingen samenhang als deelen van één geheel; de aanduiding van den tweeden brief in den eersten als een δεύτερον βιβλίδιον, bestemd voor dezelfde lezers, Ef. 20 : 1; den eigenaardigen vorm der adressen of opschriften; den zin der woorden ὁ καὶ Θεοφόρος, τῆς Ἀσίας, πρὸς Μαιάνδρῳ; het onnatuurlijke in de aangenomen verhouding tusschen schrijver en lezers; het onwaarschijnlijke der bijzonderheden van Ignatius' reis; den strijd van een en ander met de overlevering die hem op bevel van Trajanus, in den winter van 115/6, als martelaar te Antiochie doet sterven; het feit dat de schrijver zich somtijds van Ignatius onderscheidt; het getuigenis van Polyc. 9 en 13; de punten van overeenkomst en verschil tusschen Paulus en Ignatius.

§ 156. Naar het voorbeeld van Paulus die stichtelijke, tevens leerrijke brieven schrijft en op reis is naar Rome, waar hem waarschijnlijk de marteldood wacht, laat onze schrijver den als Christen-martelaar bekenden Ignatius van Antiochie getuigen van wat hem ter harte gaat in zake de heerlijkheid van het Christelijk martelaarschap; de wenschelijkheid eener nauwe aansluiting van allen bij het bestuur, den episcopus en de presbyters der gemeente; de langs dien weg te bewaren zuiverheid van de overgeleverde leer en een Christelijken wandel.

„Ignatius" treedt echter niet uitsluitend op als pleitbezorger van het episcopaat, of als bestrijder van het Docetisme.

§ 157. Wie de onbekende was dien wij hier hooren, laat zich niet zeggen of gissen. Zeker niet Ignatius. Het baat niet, ten gunste eener tegenovergestelde meening, den brief aan de Romeinen af te zonderen van de overige en òf alleen dezen (Renan) òf alleen die andere (Völter) toe te kennen aan den martelaar-reiziger. Noch: Ignatius als bisschop werkzaam te achten in de laatste jaren van Hadrianus

(Harnack 1878); den tijd voor hem open te houden tot 125 (Harnack 1897); in zijn getuigen voor het eenhoofdig bestuur der gemeente een ideale opvatting te zien (Jean Réville); hem te vereenzelvigen met een tweeden Ignatius die leefde omstreeks het midden der tweede eeuw (Völter 1886), tenzij met Peregrinus Proteus in de dagen toen hij nog een Christen was (Völter 1887 en 1892; vgl. J. van Loon, Th. T. 1886: 509—81; 1888: 420—445; 1893: 275—316).

§ 158. De ons onbekende schrijver was, blijkens zijn werk, een ernstig man, met veel hart voor het martelaarschap en den bloei van wat hij in leer en leven voor rechtzinnig meende te mogen houden. Misschien was hij een leek. Zijn woonplaats Rome. Zijn leeftijd begrensd door Eusebius, Origenes, Clemens Alexandrinus, Irenaeus, „Polycarpus” aan de eene, Petrus, Paulus, „de apostelen”, Ignatius † 115/6, een bundel Paulinische brieven, waaronder Ef., 1 Thess., 1 Tim. en Tit. aan de andere zijde.

De nadruk door hem gelegd op aansluiting bij het eenhoofdig bestuur der gemeente als waarborg voor de zuiverheid van geloof en leven, en zijn zinspelen op Marcionietische dwalingen wijzen mede op het midden der tweede eeuw, terwijl het echter niet raadzaam schijnt te denken aan ± 175 (v. Loon).

§ 159. De waarde van het geschrift, uit een aesthetisch en religieus oogpunt gering, ligt op het gebied der historie, met name van die der inrichting, zoo uit- als inwendige, van het leven der gemeente. Hier spreekt een sterk verlangen naar macht en eenheid in het bestuur der gemeente, ter bevordering van rechtzinnig geloof en leven.

§ 160. *Πολυκάρπου ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους*, waarvan wij H. 1—9 kennen uit de § 127 genoemde *ἀκέφαλοι*, H. 13 uit Eus. III : 36, 14—15, bestaat in zijn geheel nog slechts

in een gebrekkige Latijnsche vertaling, van dezelfde hand die de langere Ignatiana vertolkte.

§ 161. Het werk doet zich voor als een brief, kort na het sterven van den gemeenschappelijk vereerden Christen-martelaar Ignatius, op verzoek van den toegesproken kring, geschreven door Polycarpus aan de gemeente Gods te Philippi, H. 9 en 13.

Hij en de bij hem zijnde presbyters zegenen haar. Doorloopend wijst hij haar en haar voorgangers op hun plichten. Hij waarschuwt tegen Docetisme, 7; herinnert aan de volharding van Jezus Christus, van Ignatius c. s., van Paulus en anderen, 8—9. Hij betreurt de afdwaling van den voormaligen presbyter Valens en diens vrouw, 11; belooft te zorgen voor het zenden van brieven naar Antiochie; en zegt iets ter aanbeveling van bijgevoegde Ignatius-brieven, van Crescens en zijn zuster, 13—14.

§ 162. De overlevering noemt dezen Polycarpus een leerling van de apostelen, met name van Johannes, die hem aanstelde tot bisschop van Smyrna, waar hij ± 166 in hoogen ouderdom den marteldood onderging.

§ 163. Aan de juistheid dier overlevering moet getwijfeld en in haar, evenals bij Ignatius, een oudere en een jongere voorstelling onderscheiden worden.

In geen geval mogen wij den brief toekennen aan den hier bedoelden Polycarpus; ook niet door interpolaties aan te nemen, of het sterfjaar te verplaatsen naar ± 155.

§ 164. Men beschouwe het geschrift als een onschuldig, d. w. z. niet met groote bedoelingen ontworpen, vervolg op de zeven brieven van Ignatius (§ 152); een stichtelijk opstel gelijk deze, doch van een andere hand.

De onbekende schrijver geeft blijk van weinig zelfstandigheid en worde gezocht in den kring waaruit de oudere Ignatiana zijn voortgekomen, niet lang daarna en vóór Irenaeus' adv. Haer. III : 4 (± 180).

§ 165. De waarde van den brief, die voor een goed deel bestaat uit aanhalingen, is gering. Het geheel weinig meer dan een proeve van den ijver waarmede men destijds de gemeente bij de openbare voorlezing zocht te stichten; een kleine bijdrage tot onze kennis van het Oude Christendom, met name de inrichting van het bestuur en het leven der gemeenten.

§ 166. De *brief van de gemeente Gods te Smyrna* aan die van Philomelium over den dood van Polycarpus, en *die van de gemeenten te Vienne en Lugdunum* over de vervolgingen in Gallie ten jare 177/8, kwamen reeds H. II § 12 ter sprake.

De brief aan Diognetus behoort tot de Pleitreden (H. V).

Brieven van Valentinus, geschreven onder Hadrianus en vermeld door Clemens Alex. waren, naar het schijnt, van leerstelligen aard.

Desgelijks een *brief van Marcion*, nog bekend aan Tertullianus, adv. Marc. I : 1; IV : 4; de carne 2.

De brieven in den kanon van Muratori bedoeld met de woorden: „fertur etiam ad Laodicenses, alia ad Alexandrinos, Pauli nomine fictae ad haeresem Marcionis," r. 63/5, zijn waarschijnlijk Marcionietische uitgaven van Ef. en Hebr. Vgl. § 49, 97.

Een ἐπιστολὴ καθολική, door den Montanist Themiso, μιμούμενος τὸν ἀπόστολον, ± 170, ter voorlichting van andersdenkenden geschreven, volgens Apollonius bij Eus. V : 18, 5, is ons slechts uit die mededeeling bekend.

§ 167. Καθολικαὶ πρὸς τὰς ἐκκλησίας ἐπιστολαί heet bij Eusebius, IV : 23, een zevental brieven, op verzoek, geschreven door Dionysius, bisschop te Korinthe, men vermoedt ± 170, aan de Lacedemoniers, Atheners, Nicomediers, de gemeenten

te Gortyna en andere op Kreta, te Amastris en andere in Pontus, de Knossiers, en de Romeinen.

Het boek wordt gewoonlijk gehouden voor een verzameling van werkelijk verzonden brieven. Het was echter veeleer een bundel gelijkende op den Ignatiaanschen, § 152, en gaf in den vorm van brieven, te oordeelen naar de spaarzame mededeelingen van Eusebius: een reeks voorschriften, wenken, lessen, betreffende rechtzinnig geloof en leven, de inrichting en het bestuur der gemeenten. Een en ander moge dan afkomstig zijn van den genoemden Dionysius of, wat waarschijnlijker is, van een onbekende die ietwat later leefde.

Misschien moet ongeveer hetzelfde gezegd van een brief dien Dionysius, mede volgens Eusebius t. a. p. § 13, aan zuster Chrysoptora heeft gezonden.

§ 168. De brief van Εἰρηναῖος πρὸς Φλωρῖνον, een Romeinsch presbyter en leerling van Valentinus, bekend uit Eus. V : 20, 1 en 4—8, is een jongere verhandeling in briefvorm περὶ μοναρχίας ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι τὸν θεὸν ποιητὴν κακῶν. Vgl. J. C. Matthes, De ouderdom van het Johannesevangelie 1867 bl. 117, 162/3; onze Ap. V. II : 161.

De brief dien Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἡγεῖτο κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφῶν aan Victor te Rome heeft gezonden, volgens Eus. V : 24, 11, en die aldaar § 12—17 gedeeltelijk bewaard bleef, is een jongere λόγος περὶ τοῦ πάσχα, een ernstige poging tot verzoening der twistende partijen, gedaan in den vorm van een brief en deze geschreven als in naam van de Gallische gemeenten, doch waarschijnlijk verschenen zonder dien van Irenaeus.

Met het oog op deze twee brieven, is die πρὸς Βλάστον, alleen genoemd bij Eus. V : 20, 1, misschien ook niet afkomstig van Irenaeus, maar een jongere verhandeling περὶ σχίσματος.

§ 169. Πτολεμαίου πρὸς Φλώραν, bewaard bij Epiphanius, Haer. XXXIII : 3—7, afgedrukt bij A. Stieren, Irenaei I : 922—36, in verbeterden tekst door Hilgenfeld, Z. f. w. Th. XXIV, 1881, S. 214—30, heeft den vorm eener vriendelijke beantwoording van de vraag: hoe te oordeelen over de wet van Mozes, door zijn ἀδελφὴ καλὴ Φλῶρα gesteld aan Ptolemaeus.

Irenaeus heeft, over dezen gnosticus schrijvende, den brief niet gebruikt, noch gekend, reden waarom hij waarschijnlijk niet afkomstig is van het genoemde hoofd der Italiaansche school van Valentinus, kort na het midden der tweede eeuw, maar een verhandeling in briefvorm uit ietwat lateren tijd. Daarop wijst mede het eigenaardig gebruik hier gemaakt van Evangelien, Mt. en Joh., en van Paulinische brieven, Rom. 1 Kor. Ef. Vgl. A. Stieren, De Irenaei adv. haer. operis fontibus etc. 1836 p. 19—21; De Ptolemaei gnostici ad Floram epist. 1843.

Het stuk is een belangwekkende poging om licht te verspreiden over de vraag naar de herkomst van Wet en Evangelie, in verband met den wensch dat het monotheisme, in het gedrang gekomen tusschen den Duivel-Wereldschepper en God-Vader, naast de apostolische overlevering en de leer des Heeren worde gehandhaafd.

§ 170. *Apokriefe brieven* noemen wij gevoegelijk de volgende stukken, die men vroeger en later ten onrechte heeft beschouwd als behoorende tot de Oudchristelijke letterkunde, zoo al niet tot het Nieuwe Testament.

Een *brief van Abgarus*, koning van Edessa, *aan Jezus* te Jeruzalem, en het antwoord van *Jezus aan Abgarus*, door Eusebius gevonden in het Syrisch, vertaald in het Grieksch en zoo bewaard, I : 13, 6—8 en 10; afgedrukt bij Nestle,

S U 93. Vgl. Holtzm. Einl.^{3} 193, 199, 497; Harnack L G, I : 533—5.

Veertien *brieven van Paulus en Seneca*, bewaard in een aantal jongere handschriften, het eerst genoemd en aangehaald door Hieronymus, V. I. 12, hoewel toen reeds door zeer velen gelezen. Vgl. Holtzm. Einl.^{3} 498; Harnack L G, I : 763—5.

Een *brief van de Korinthiers* aan Paulus en de beantwoording daarvan door den Apostel = *III Kor.* Deze twee brieven stonden ten dage van Aphraates en Ephraim in den bijbel der Syriers, eeuwen later nog in dien der Armeniers. Zij komen ook voor in een HS. van den Latijnschen bijbel uit de 15de eeuw; zijn vertaald in het Duitsch, in het Fransch; besproken o. a. door Rinck 1823, Berger 1891. Zij schijnen afkomstig uit de 3de eeuw; men vermoedt: geschreven ter bestrijding van de Bardesanieten; oorspronkelijk in het Grieksch of in het Syrisch, al of niet behoorende bij Acta Pauli. Zie Holtzm. Einl.^{3} 498; Harn. L G, I : 37—9, Krüger A L 11.

Een *brief van Paulus aan de Laodiceers*, niet te verwarren met Marcion's en den Kol. 4 : 16 bedoelden Πρὸς Λαοδικεῖς (= Πρὸς Ἐφεσίους, vgl. § 49, 65, 166). Een stuk zonder veel beteekenis, waarschijnlijk gemaakt om te voldoen aan een behoefte, gewekt door Kol. 4 : 16. Nog slechts voorhanden in het Latijn, doch als overzetting uit het Grieksch; stellig aanwezig in de 5de, misschien reeds ontstaan in de 4de eeuw. Tusschen de 6de en 15de eeuw veel gelezen en opgenomen in Latijnsche, Engelsche, ook in Hollandsche bijbels (1600, 1614) naar „de alder outste Bijbel die te Worms ghedruckt is." Inzonderheid onderzocht door Anger 1843 en door Lightfoot 1875. Vgl. Holtzm. Einl.^{3} 498; Harn. L G, I : 33/7.

HOOFDSTUK IV.

Openbaringen.

§ 1. Men noemt *Openbaringen*, Ἀποκαλύψεις, al dragen zij een anderen naam, de proeven van Oudchristelijke letterkunde, wier schrijvers zich, in verband met hun godsdienstig zedelijk, vermanend, stichtelijk, troostrijk streven, inzonderheid bezig houden met de onthulling der toekomst.

De meeste dezer werken zijn geheel of ten deele verloren gegaan.

Sommige leven alleen voort in het gebruik daarvan door anderen gemaakt. Zie Mt. 24, Mc. 13, Luc. 21 : 5—36, 2 Thess. 2 : 1—12, Barn. 4 : 1—6.

§ 2. De Christelijke Apokalyptiek is een jongere zuster van de Joodsche. Deze in zekeren zin een dochter van „Daniel”. Haar geboorte valt samen met de verheffing der Makkabeen. Tot haar voorouders rekene men in het algemeen Israel's profeten, in het bijzonder de vertegenwoordigers van jongere overgangsvormen als wij aantreffen Jes. 24—27; Ezech. 29 : 1—16; 32 : 1—16; 38—39; Micha 4 : 11—13; Zach. 12—14; Joel 3—4; Mal. 4. Men late voorshands onbeslist of mede moet worden verwezen naar uitheemsche, Babylonische, Iranische en andere voorbeelden, al zal men niet licht meer, bij de verklaring van bijzonder-

heden den invloed loochenen van in het geheugen bewaarde, oorspronkelijk aan derden, niet-Joden, ontleende beelden en spreekwijzen, woorden en klanken; het voorkomen van een soort apokalyptische tale Kanaans.

Vgl. *Apokalyptik*, *jüdische* in Herzog[3] (1896); *Apokalyptic literature* in EB (1899); H. Gunkel, *Schöpfung und Chaos*, 1895; W. Bousset, Die Offenbarung Johannis (Meyer-Kommentar) 1896 en zijn artikel *Apocalypse*, *The* (*Book of Revelation*) in EB (1899) p. 194—212.

§ 3. De beste en rijkste proeve eener Oudchristelijke Openbaring is de Ἀποκάλυψις Ἰωάννου, bewaard in het N. T. Dit geschrift heeft den vorm van een boek, 1 : 1—3; 22 : 7, 10, 18, 19. Na een voorafgaande en aan het slot herhaalde ontboezeming over de haast aanstaande komst des Heeren, 1 : 7—8; 22 : 7, 12—17, 20, deelt Johannes, als in een brief, 1 : 4—6; 22 : 8*a*, 16, 21, aan zeven Kleinaziatische gemeenten mede wat hij op Patmos, ἐν πνεύματι, 1 : 10, heeft gehoord en gezien, met het oog op de naaste toekomst, 1 : 9—22 : 5.

§ 4. De inhoud laat zich splitsen in een inleiding, 1 : 1—8; de mededeeling eener reeks openbaringen, aan Johannes geschonken, 1 : 9—22 : 5; het slot, 22 : 6—21.

In het eerste gezicht, 1 : 9—3 : 22, verschijnt Jezus, „gelijk eens menschen zoon", aan Johannes en draagt hem op zeven brieven te schrijven, waarvan de inhoud H. 2—3 wordt medegedeeld.

Deze openbaring verhoudt zich inleidend tot de volgende, de eigenlijke kern van het boek, H. 4—22 : 5. De groote stem, ὡς σάλπιγγος, van den engel die den ziener het eerst heeft toegesproken, 1 : 10—11; 22 : 8 (vgl. 19 : 10), zal hem nu toonen wat eerlang moet geschieden, 4 : 1. Johannes ziet, ἐν πνεύματι, wat zich achtereenvolgens beweegt om de schil-

dering en verklaring van zeven zegels, σφραγῖδες, 4 : 1—8 : 1; zeven bazuinen, σάλπιγγες, 8 : 2—14 : 20; zeven schalen, φιάλαι, 15 : 1—16 : 21; het oordeel over en den ondergang van Babylon, 17 : 1—18 : 24; de vreugde daardoor gewekt in den hemel; de komst van den Messias, zijn strijd en overwinning, het duizendjarig rijk, het wereldgericht, 19 : 1—20 : 15; den nieuwen hemel en de nieuwe aarde, 21 : 1—22 : 5.

De ziener blikt rond in den geopenden hemel. Hij aanschouwt God, hoort zijn lof bezingen, merkt op in zijn hand een boek, gesloten met zeven zegels, die het Lam alleen kan openen, H. 4—5. Dat geschiedt en telkens treedt, in beelden, iets aan het licht van wat de komst van den Christus onmiddellijk zal voorafgaan: verstoring van den vrede; slachting; gebrek en honger; het woeden van den dood; weeklagen en ontkomen van gestorven martelaren; geweldige natuurtooneelen, H. 6; een onheilspellende stilte; 8 : 1. Tusschen de opening van het zesde en zevende zegel een uitweiding over het behoud der uitverkorenen, H. 7.

De stilte wordt gevolgd door het gezicht der zeven engelen met bazuinen, in wier schildering zich de inhoud van het zevende zegel verder ontplooit, eerst in het algemeen, 8 : 2—5, daarna in bijzonderheden, getuigende van wat schrikkelijks komen zal, 8 : 6—11 : 19 (14 : 20). Eerst: donderslagen, geluiden, bliksemstralen, aardschudding, 8 : 5. Daarna: hagel, vuur, bloed, verwoestend om zich grijpend, 8 : 6—13; rook, sprinkhanen, opstijgende uit den afgrond, 9 : 1—11, tevens het eerste wee, 9 : 12; verderfbrengende ruiters, komende van den Eufraat, tevens het tweede wee, 9 : 13—21 + 11 : 14, waarvan de schildering wordt afgebroken door de verschijning van een boekje dat Johannes moet opeten, waarna hij mag voortgaan met profeteeren, 10. Twee getuigen, oorspronkelijk Elia en Mozes, zullen 1260 dagen zich machtig betoonen, daarna worden gedood door het dier — oorspronkelijk

de Draak, hier wellicht reeds de Antichrist — dat opstijgt uit den Abyssos. Hun lijken blijven $3^1/_2$ dag onbegraven liggen in de „groote stad" (oorspronkelijk Babylon), waarna de gestorvenen terugkeeren in het leven en opvaren ten hemel, 11 : 1—13.

Op het blazen van de zevende bazuin wordt het rijk van den Heer en zijn Gezalfde aangekondigd. Bliksemstralen komen, geluiden, donderslagen, aardschudding en groote hagel, het derde wee, 11 : 15—19 vgl. 8 : 13.

Ter aanvulling van wat men verder heeft te wachten: een paar schetsen, die betrekking hebben op den aanstaanden grooten strijd. Een Draak bedreigt het leven van een kind dat staat geboren te worden, doch veilig komt bij God. De Draak bestormt den hemel en hij, de Oude Slang, de Satan, wordt er uitgeworpen, waarna hij op aarde de vrouw vervolgt en haar, die vlucht naar de woestijn, een stroom water achterna zendt, 12 : 1—17.

Een geweldig dier (de Antichrist) komt op uit de zee, ontvangt macht van den Draak, wordt aangebeden, heerscht 42 maanden, lastert God, vervolgt de heiligen en wordt bijgestaan door een ander dier (de Leugenprofeet) dat opkomt uit de aarde. De naam of het naamcijfer, 666, van het eerste dier wordt gedrukt op de rechterhand of het voorhoofd van allen behalve wier namen zijn geschreven in het boek des levens, 12 : 18—13 : 18.

Johannes ziet het Lam op den Zion, met zijn 144000 getrouwen; den engel met een Eeuwig Evangelie; een anderen engel die den val van het groote Babylon aankondigt; een derden die dreigt wie zich buigen voor het (eerste) dier en troost wie vasthouden aan de geboden Gods en het geloof van Jezus, 14 : 1—13. Daarna één „gelijk eens menschen zoon", gezeten op een witte wolk, en zijn boden, met zinrijke woorden en daden getuigende van wat hun

te doen staat, als rechters van goddeloozen, 14 : 14—20.

Het laatste dient tevens ter inleiding van wat Johannes verder ziet: de aankondiging der zeven laatste plagen; de verheerlijking van God door wie niet zullen ondergaan; het op den voorgrond treden der zeven engelen met schalen, waarin plagen die achtereenvolgens worden uitgegoten, 15—16.

De zesde en zevende bedreigen van nabij het groote Babylon, de πόρνη, wier uiterlijk voorkomen, gedragingen, ophanden oordeel en ondergang worden geschetst, verklaard, betreurd, bezongen, 17—18. Het dier waarop zij scheen te rusten (de Antichrist, toegerust met het aanzien en de macht van den Draak) 17 : 3, 8, 11, met tien koningen zonder land, keeren zich ten slotte tegen haar, 17 : 11—13; 16—18, en worden reeds in het voorbijgaan gezegd, in een oorlog met het Lam te zullen worden overwonnen, 17 : 14—15.

Gejuich en vreugdebetoon in den hemel over den val der groote πόρνη. Gods regeering wordt bezongen; de bruiloft des Lams met de zijne aangekondigd; het strijdvaardige Woord Gods en zijn hemelsche legerscharen, hun overwinning van het (eerste) dier (den Antichrist), (het tweede) den Leugenprofeet en wie zich bij hen hadden gevoegd, geschetst; zoodat wij o. a. hooren hoe het Dier en de Leugenprofeet (de twee dieren van 13 : 1, 11) in den vuurpoel worden geworpen. Een engel bindt en werpt den Draak, voor duizend jaar, in den Abyssos. De gestorven martelaren (de eerste opstanding) heerschen duizend jaar met Christus. De Satan, voor een wijle bevrijd uit zijn gevangenis, tracht vruchteloos de heiligen te verderven, en wordt mede in den vuurpoel geworpen. De tweede opstanding (de eerste van niet-martelaren en wereldlingen) heeft plaats; het gericht wordt gehouden, de Dood en het Doodenrijk, alsmede allen wier namen niet staan in het boek des levens, worden geworpen in den vuurpoel, 19—20.

Na dit alles ziet Johannes een nieuwen hemel en een nieuwe aarde; een nieuw Jeruzalem, nedergedaald uit den hemel. Hij hoort hoe het oude is voorbijgegaan en alles is volbracht, 21 : 1—8, waarna hem door één der zeven engelen met de schalen vol plagen, de bijzonderheden worden getoond van de bruid des Lams, het nieuwe Jeruzalem, waarin geen tempel, zon noch maan worden aangetroffen, maar God en het Lam wonen en licht verspreiden, een stroom van levend water vloeit en een vruchtdragende boom des levens wordt gevonden, 21 : 9—22 : 5.

§ 5. De vorm van het boek is gekunsteld. Men lette, ten bewijze, op de gezochtheid der inkleeding; den aard der beschreven openbaringen; de personen waardoor zij tot Johannes heeten gebracht; zijn verkeeren, als ziener, ἐν πνεύματι; de groepeering der onderdeelen in 3 × 7 zegels, bazuinen, schalen, met tusschengevoegde en aangehechte tooneelen; enz.

Aan een trouw en geloofwaardig verslag van wat Johannes had gezien, valt niet te denken.

§ 6. De eenheid van het werk, sedert Hugo de Groot door velen betwijfeld, laat zich niet loochenen. Men geve slechts acht op de § 4 in het oog gevatte orde en den onderlingen samenhang der verschillende deelen. Ook op het schuifelend voortgaan van den ziener, die telkens weer opneemt wat hij reeds eens of meermalen heeft gezegd, eerst niet of kwalijk verstaanbaar, daarna scherper omlijnd en geplaatst in een helderder licht, zoodat de lezer, ten aanzien van menig punt, pas aan het slot volkomen begrijpt wat vroeger onvolledig was aangeduid. Er loopt als het ware één draad door de schijnbaar los bijeengevoegde schilderingen. Er is gang in het geheele werk; een zekere spanning waarin de lezer of hoorder wordt gebracht en ten einde toe, zelfs bijna doorloopend in klimmende mate, wordt gehouden.

§ 7. Toch is het duidelijk dat de schrijver bij de samenstelling heeft gebruik gemaakt van elders, in geschriften, wellicht ook in mondelinge overleveringen, aangetroffen apokalyptische beelden, woorden, uitdrukkingen, opvattingen, verwachtingen.

Het is echter niet mogelijk in bijzonderheden met juistheid te zeggen, wat oorspronkelijk moet heeten, zelfs niet met het oog op grootere „fragmenten”.

§ 8. Aan het recht verstand dezer Openbaring heeft eeuwenlang in den weg gestaan haar verklaring met het oog op de geschiedenis der kerk, van den staat, of der wereld, waarvoor in onzen leeftijd de zeitgeschichtliche en laatstelijk, althans ten deele de traditionsgeschichtliche (Gunkel, vgl. Th. T. 1896 : 90—97) in de plaats is getreden.

Men keere terug tot de enkelvoudige grammatisch historische. Men volge slechts nu en dan, nog minder dan Bousset, het spoor door Gunkel gewezen, en breke volledig met elke zeitgeschichtliche verklaring, voorzoover zij iets meer bedoelt dan rekening houden met de tijdsomstandigheden waarin de schrijver verkeerde.

Aan Nero en Rome heeft deze niet gedacht; noch blijkt ergens iets van den hem toegedichten doodelijken haat jegens het Romeinsche rijk.

§ 9. Hij is een apocalypticus, niets meer en niets minder, die als Christen zal zeggen ἃ δεῖ γενέσθαι ἐν τάχει, met het oog op boozen en goeden, in verband met de haast aanstaande komst des Heeren.

Een ernstig prediker, die beurtelings schrik aanjaagt, troost en bemoedigt.

Aan proeven van de § 2 bedoelde tale Kanaans, wellicht reeds mede op voorgang van andere Christelijk gezinde apokalyptische sprekers en schrijvers, geen gebrek in zijn talrijke schetsen. Maar ijdel elke poging om van al wat hij

mocht hebben overgenomen de herkomst, of ook maar den oorspronkelijken zin te willen aanwijzen.

§ 10. Zijn optreden doet hem kennen als een Christen uit de Joden, met hier en daar sterk sprekende universalistische neigingen. Zijn apokalyptische sprake maakt hem openbaar als verwant aan Israel. Niet minder zijn bekendheid met het Hebreeuwsch (Arameesch) en de hardheid van zijn, uit een taalkundig oogpunt beschouwd, onbeholpen Grieksch. Toch verwacht hij het heil niet enkel voor de Joden, veeleer voor de geloovigen uit alle volken, 5 : 9; 7 : 9; 21 : 24, zoo maar hun namen zijn geschreven in het boek des levens, 3 : 5; 13 : 8; 17 : 8; 20 : 12, 15; 21 : 27. Wij hooren hem, behoudens 2 : 14, 20, niet strijden voor de wet. Hij zegt niets over de besnijdenis en denkt zich in het nieuwe Jeruzalem geen tempel, 21 : 22.

§ 11. Zijn ijver voor de prediking van de haast aanstaande komst des Heeren wijst hem een plaats aan onder de geloovigen van den ouden stempel, die daarnaar uitzien met reikhalzend verlangen en nog niet geleerd hebben, zich te schikken naar de mogelijkheid eener langdurige vertraging van die gewichtige gebeurtenis. Hij behoort niet tot wie, op het voetspoor van „Paulus", het zwaartepunt van het Christelijk geloof zochten te verplaatsen van de Messiaansche verwachting, in Jezus aanvankelijk en eerlang volkomen vervuld, naar het nieuwe leven in gemeenschap met Christus.

Hoewel hij Paulus niet noemt, noch toont hem te kennen als „apostel", vgl. 21 : 14, laat staan als „apostel der heidenen", is hij vertrouwd met het Paulinisme der brieven, waartegen hij in enkele opzichten zijn stem verheft, H. 2—3, en dat hij, gelet op den samenhang van H. 4 : 1—22 : 5 met H. 2—3, inderdaad schijnt te bestrijden met Oud- of Joodschchristelijke apokalyptische verwachtingen.

Zijn richting is die van den vrijzinnige onder de oudleerlingen van Jezus. Zie mijn *Paulus* II : 244—251.

§ 12. Hij spreekt als een man van gezag, die wil worden gelezen, 1 : 3; 22 : 7, en den hoorder bezweert niets toe of af te doen van zijn boek, 22 : 18—19. Hij wenscht vurig, in tegenstelling met Daniel, 8 : 26; 12 : 4, invloed te oefenen op den tijdgenoot, 22 : 10.

Misschien treedt hij daarom op als Johannes, bij welken naam men, overeenkomstig de overlevering, denke aan den apostel en niet aan den presbyter Johannes.

Hij is evenwel noch de een, noch de ander, noch de schrijver van het vierde Evangelie, noch die van 1 Joh., al verraden enkele spreekwijzen, inzonderheid zijn schuifelend voortgaan, bedoeld in § 6, zijn verwantschap aan de Johanneische school.

Het gaat ook niet aan hem, met Cajus, te houden voor Cerinthus.

Zijn naam is onbekend gebleven.

§ 13. Zijn woonplaats worde, in verband met de aangesproken gemeenten, het noemen van Patmos, 1 : 9, zijn schrijven in het Grieksch en transscribeeren van een paar Hebreeuwsche woorden, 9 : 11; 16 : 16, gezocht buiten Palestina, bij voorkeur in Kleinazie.

Zijn leeftijd geruimen tijd na de vestiging van het Christendom in de H. 2—3 genoemde steden; na het ontstaan en de verspreiding der voornaamste Paulinische brieven (*Paulus* II : 244—251); vóór Irenaeus, Papias, Justinus, misschien ook Ignatius; in ieder geval vóór de helft der tweede eeuw. Men zegge ± het jaar 140.

§ 14. De waarde van het werk, eenmaal niet gering ter voorlichting en bezieling van apokalyptisch gezinde predikers, boeken verluchtende kunstenaars, en aangrijpende tafereelen ontwerpende schilders, is uit een aesthetisch, leer-

stellig en stichtelijk oogpunt beschouwd niet groot meer. Zij ligt hoofdzakelijk op het gebied der historie, in wat wij hier leeren over vorm en inhoud der, zoo niet algemeen, dan toch in ruimen kring verbreide eschatologische verwachtingen onder de Christenen omstreeks het midden der tweede eeuw.

§ 15. Ἀποκάλυψις Πέτρου, oudtijds veel gelezen, meermalen vermeld onder de kanonieke boeken, gekommentarieerd door Clemens Alexandrinus, ging behoudens enkele stukjes verloren. Een grooter fragment, bijkans de helft, kwam in 1886/7, te Akhmîm in Egypte aan het licht. Vgl. Th. T. 1893 : 318—333.

Dat stuk werd uitgegeven in 1892 door Bouriant, James, Harnack, Lods. Later o. a. door Baljon, met een Hollandsche vertaling, Theol. Stud. 1894 : 35—48; alleen in het Grieksch, Utrecht 1896.

Het geeft het slot eener toespraak van Jezus tot de twaalven, gevolgd door een tweetal gezichten. In het eerste worden geschetst ontslapen rechtvaardigen, in het andere aan straf onderworpen zondaren.

Het werk schijnt afkomstig uit denzelfden kring als de zoogenaamde tweede brief van Petrus, mitsdien uit Egypte, ± 170.

§ 16. Ποιμήν, bekend als de *Herder van Hermas*, oudtijds veel gelezen en geruimen tijd voor kanoniek gehouden, is bewaard voor een deel, Gez. I—Geb. IV : 3, 6, in S; behalve (?) het slot, Gel. IX : 30, 3—X, in L (Athous Lipsiensis); fragmentarisch, Gel. II : 7—10; IV : 2—5, in een handschrift te Berlijn, vroeger te Fajjum, en bij oude schrijvers; geheel in twee Oudlatijnsche vertalingen (Vulgata, Palatina), en één Aethiopische.

§ 17. Gewoonlijk onderscheidt men, met het oog op den

inhoud: Gezichten, Geboden, Gelijkenissen (= 5 Gez. 12 Geb. 10 Gel.).

Juister zou zijn te zeggen: het boek bestaat uit vijf Gezichten, Ὁράσεις, waarvan het laatste, na een korte inleiding, Gez. V, verloopt in een reeks *Geboden en gelijkenissen*, αἱ ἐντολαὶ καὶ παραβολαί, Geb. 1—Gel. VIII, gevolgd door een aanhangsel, τὰ ἕτερα, Gel. IX, en een slot, Gel. X.

§ 18. Naar den vorm geeft Hermas, als schrijver, verslag van wat hem is wedervaren, wat hij heeft gezien en gehoord, m. a. w. wat hem is geopenbaard.

Op een wandeling buiten de stad valt hij in slaap, grijpt de geest hem aan en verschijnt hem een vrouw, wier slaaf hij vroeger te Rome is geweest, maar die hij zich niet tot echtgenoote had mogen wenschen, Gez. I : 1. Daarna verschijnt hem herhaalde malen, met tusschenstand van een jaar en korter, de Kerk. Eerst in de gestalte eener Oude vrouw, Gez. I : 2—4 vgl. III : 10—11. Vervolgens met een jeugdiger voorkomen, Gez. II vgl. III : 12. Dan als geheel verjongd, Gez. III : 1—10 vgl. 13. Eindelijk als een Maagd in bruidsgewaad, Gez. IV.

Zij openbaart hem de toekomst en vertolkt, met het oog daarop, den wil van God. Zij geeft lessen en laat beelden zien, die betrekking hebben op een noodzakelijk geachte bekeering, terwijl de bouw van den toren (de Kerk) nog niet is voltooid, veeleer een wijle gestaakt, m. a. w. terwijl God daartoe de gelegenheid geeft, wat eerlang, bij het komen van de laatste groote verdrukking, niet meer het geval zal zijn.

Na deze Gezichten, I—IV, deelt Hermas mede hoe de Engel der bekeering hem verschijnt in de gestalte van een Herder, gelijk voorheen, Gez. II : 4; III : 10, in de gedaante van een Jongeling, en hem opdraagt *Geboden en gelijkenissen* te schrijven, Gez. V.

De nu volgende twaalf Geboden hebben betrekking op het

geloof in God; een leven vrij van laster, vol barmhartigheid; liefde voor de waarheid; kuischheid; lankmoedigheid; ons begeleidende engelen, goede en booze; de vreeze des Heeren; het zich onthouden van al wat kwaad is; volhardend en vertrouwvol bidden; tweeërlei droefheid; tweeërlei geest; tweeërlei begeerte, Geb. I—XII.

De daarbij aansluitende acht Gelijkenissen leeren, hoe wij hier geen blijvende stad hebben; het gebed van den arme den rijke ten goede kan komen; rechtvaardigen en onrechtvaardigen voorshands niet, maar later zullen worden gescheiden, Gel. I—IV; hoe vruchtbaar vasten is; hoe goed, zich ver te houden van weelde en verleiding; hoe onvermijdelijk de tuchtiging; hoe er velerlei uitverkorenen en zondaren zijn, Gel. V—VIII.

Daarna wordt nog eens, bij wijze van aanhangsel, in nieuwe beelden gezegd wat de heilige geest, in de gedaante der Kerk, met Hermas had gesproken. Het zijn openbaringen hem geschonken door den Herder, den Engel der bekeering, met het oog op wie behouden worden, Gel. IX. Ter afronding van het geheel nog een ernstig woord van den Engel die den Herder had gezonden; een laatste drang tot bekeering, overeenkomstig de voorschriften van het nu voltooide werk, Gel. X.

§ 19. De vorm van het boek is gekunsteld, zoowel wat betreft de indeeling als de inkleeding der stof.

„Hermas" moge zijn ontstaan hebben te danken aan een juiste herinnering, Rom. 16 : 14, hij wordt niet geteekend naar het leven, vgl. Th. T. 1889 : 547—9, veeleer met zekere dichterlijke vrijheid, gelijk een Paulus, Jacobus, Johannes, Barnabas, Clemens, Ignatius, Polycarpus in de onder hun namen bewaarde „brieven", als de oudere geloofwaardige getuige die zich vermanend en waarschuwend richt tot zijn „huis", zijn „kinderen".

Cumae, *εἰς Κούμας* — lees: *εἰς κώμας*, *naar buiten* — kwam ten onrechte door een gissing van Dindorf in den tekst, Gez. I : 1, 3; II : 1, 1.

§ 20. De oorspronkelijke eenheid van het werk in den overgeleverden vorm, hoewel sedert Hase 1834 meermalen in twijfel getrokken, laat zich niet loochenen. Doch evenmin het voorkomen van afwijkingen, tegenstrijdigheden, en andere sporen van invoeging, aanhechting, of bewerking. Zij wijzen op een samenstelling met behulp van voorhanden bescheiden. Echter niet in dien zin dat men met Hilgenfeld 1881, Hauszleiter 1884, Baumgärtner 1889, Harnack 1897, zou moeten denken aan een, zij het ook op verschillende wijzen nader toe te lichten samenvoeging van twee werken, *Gezichten* en *Geboden en gelijkenissen*, afkomstig van denzelfden, òf van meer dan één schrijver, noch met Johnson 1887, Spitta 1896, von Soden 1897, Völter 1900, van Bakel 1900, aan herhaalde omwerkingen van een oorspronkelijk Joodsch geschrift. Maar veeleer aan een tweede uitgave van den oorspronkelijken *Herder*, een bundel *Geboden en gelijkenissen*, vgl. Th. T. 1889: 539—550, tenzij slechts aan één schrijver, die in den regel zelfstandig werkte, doch meermalen afhankelijk bleef van door hem geraadpleegde boeken. Het is niet mogelijk doorloopend de grenzen aan te wijzen tusschen hetgeen hij aan anderen ontleende en hetgeen wij zijn persoonlijk eigendom zouden mogen noemen.

§ 21. De schrijver, die optreedt als ware hij een oudere Hermas, de tijdgenoot van Clemens, Gez. II : 4, 3, mag niet worden vereenzelvigd met dien van Rom. 16 : 14, noch met een jongeren, broeder van Pius I bisschop van Rome, 140—155, naar wien het Muratorianum verwijst.

Zijn naam bleef onbekend. Uit zijn werk laat zich afleiden dat hij was een belangstellend lid, misschien wel een voorganger van de Christelijke gemeente, waarschijnlijk te

Rome. Een praktisch man. Geen Paulinist, noch een Judaist in den geest der Tubingers; veeleer een weinig leerstellig belijder van het Katholiek wordende Christendom in de dagen zijner worsteling met de denkbeelden en de beweging die uitgegaan heeten van Montanus. Iemand die veel waarde hechtte aan openbaringen, doch het inzonderheid ernstig meende met de noodzakelijk geachte vernieuwing, de geestelijke wedergeboorte der kerk, waarom hij bijzonderen nadruk legde op de mogelijkheid eener tweede bekeering. Deze zou weldra, bij het eindigen der tegenwoordige wereldperiode, worden opgeheven, terwijl nu reeds velen haar loochenden voor wie eenmaal den doop hadden ondergaan, en anderen bleven hopen op voortdurend nieuw te verleenen vergiffenis van zonden.

Niets wijst op den door Harnack-Hilgenfeld ondersteldenkoopman.

§ 22. Des schrijvers leeftijd gaat vooraf aan dien van Eusebius, Athanasius, Origenes, Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Irenaeus. Hij valt na dien der apostelen, hun eerste groote volgelingen onder de martelaars en voorgangers der gemeente; van „Hermas” en „Clemens”, Gez. II : 4, 3. Na den eersten bloeitijd der kerk, wier bestaan zich reeds laat splitsen in verschillende tijdperken, en wier geestelijke vernieuwing, in verband met de herleefde verwachting van Christus’ komst, noodzakelijk wordt geacht. In de dagen toen Montanistische stroomingen het geestesleven der Christenen bewogen. Mitsdien ongetwijfeld vóór het jaar ± 180; niet veel vroeger, noch veel later dan omstreeks het midden der tweede eeuw. Misschien schuilt er tijdrekenkundige waarheid in de traditie: „Hermas” een broeder van Pius I, 140—155.

§ 23. Het boek was van den aanvang bestemd om te worden voorgelezen bij de openbare samenkomsten, zoowel in ruimeren als in engeren kring, Gez. II : 4, 3.

§ 24. Zijn waarde, uit een stichtelijk oogpunt aanvankelijk zeer hoog gesteld en daarna bijkans geraakt buiten den gezichtskring der Christenen, is in latere jaren, ondanks het breedsprakige van den inhoud, bij vernieuwing erkend. Nu evenwel minder als die eener aanbevelenswaardige proeve van stichtelijke lektuur, hoewel uit dien hoofde zoomin als andere goede voortbrengselen der Oudchristelijke letterkunde te versmaden, maar veeleer als die eener belangrijke bijdrage voor onze kennis van het rechtzinnig geachte en vrij algemeen verbreide Christendom omstreeks het midden der tweede eeuw.

§ 25. Weinig meer dan bij name bekend zijn Openbaringen van Paulus, Ἀναβατικὸν Παύλου vgl. 2 Kor. 12 : 2—4, en van Abraham; beide vermeld bij Epiph. 38 : 2 en afkomstig geacht uit de tweede eeuw.

§ 26. Ter aanvulling mag hier worden gewezen op de Christelijke bestanddeelen, vrucht van inlassching of omwerking, in de oorspronkelijk Joodsche geschriften

IV Ezra;

het Testament der XII Patriarchen;

de Hemelvaart van Jesaja;

de Sibyllijnsche Orakelen;

het Testament der III Patriarchen (Abraham, Izaak, Jakob), als Testament van Abraham uitgegeven door James, T S II : 2, indien het werkelijk zoo oud is als James meent, wat Schürer en Harnack ontkennen;

de Hemelvaart van Mozes;

de Openbaring van Abraham, uit het Slavisch door N. Bonwetsch, Studien zur Gesch. der Theol. u. Kirche 1897;

de derde Openbaring — niet de beroemde — van Baruch, uitgegeven door James, T S V : 1;

de overige woorden van Baruch;
de Openbaring van Elia en die van Zephanja, vgl. E B, 256.

§ 27. Tot de jongere of apokriefe Openbaringen behooren, voor zoover zij oorspronkelijk Christelijk zijn, de door Tischendorf 1866 bezorgde van Mozes, Ezra, Paulus, Johannes, Maria. De eerste, evenals het Testament van Adam, gedeeltelijk uitgegeven door Renan 1853; door James T S II: 3; en de grootendeels onbekende Openbaring van Bartholomeus, tot de meer of minder in Christelijken geest bewerkte overzettingen van een Joodschen roman over Adam en Eva, het Testament of de Openbaring van Adam.

HOOFDSTUK V.

Pleitreden.

§ 1. Reeds vroeg hebben sommige Oudchristelijke schrijvers, meer dan anderen, opzettelijk hun krachten gewijd aan de verdediging van het Christendom. Men noemt hun werken Apologien of Pleitreden, al dragen zij, gelijk nu en dan het geval is, een bijzonderen titel.

§ 2. Een der oudste Pleitreden — Eusebius noemt haar ἀπολογίαν ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας — heet afkomstig van *Quadratus* en overgereikt aan keizer Hadrianus, bij diens bezoek aan Athene ± 125/6.

Slechts een klein gedeelte van den inhoud geeft Eus. IV : 3.

§ 3. De Pleitrede van *Aristides* is bewaard, voor H. 1—2, in een Armenische vertaling, 1878; voor den geheelen tekst in het Syrisch, gevonden door Rendel Harris 1889, en in het Grieksch in den roman „Barlaam en Josaphat", gevonden door Armitage Robinson 1890.

Editio princeps T S I : 1 1891. Hollandsche vertaling, met inleiding en aanteekeningen Th. T. 1893 : 1—56.

§ 4. Dit geschrift, nog veel gelezen in de dagen van Eusebius en later, ja eigenlijk nooit werkelijk verloren, hoewel

men dit niet wist, is nu wederom voldoende bekend in den oorspronkelijken, Griekschen tekst.

§ 5. Het heeft den vorm eener Rede, gehouden ten aanhooren van een ongenoemden *βασιλεύς*, en is vermoedelijk in het licht gegeven onder den titel Τοῦ Ἀριστείδους ἀπολογία ὑπὲρ τῆς τῶν χριστιανῶν θεοσεβείας πρὸς Ἀδριανόν, terwijl het opschrift waarschijnlijk luidde: Αὐτοκράτορι Καίσαρι Ἀδριανῷ Ἀριστείδης Φιλόσοφος Ἀθηναῖος.

§ 6. De spreker begint met een beknopte belijdenis van zijn geloof in God, H. 1. Hij herinnert hoe er zijn aanbidders van zoogenaamde goden, Joden en Christenen, terwijl men de eersten kan splitsen in Chaldeers, Grieken en Egyptenaren, 2. Daarmede heeft hij de schets gegeven van het nu volgende pleidooi: de heidenen dwalen, zoowel Chaldeers als Grieken en Egyptenaren. Hun goden verdienen niet te worden erkend en vereerd als waren zij God, 3—13. Zij behooren tot de zichtbare, niet tot de onzichtbare wereld, zijn door God geschapen, vergankelijke stoicheia, en de afbeeldingen daarvan, 3—7. Bij de Grieken vaak voorgesteld als menschen, behebt met allerlei dwaze eigenschappen, gebreken en ondeugden, 8—11. Bij de Egyptenaren bovendien als redelooze dieren, planten en kruiden, 12—13. De Joden kennen wel den Almachtige, Hem die onzichtbaar is, alles ziet en alles heeft geschapen, maar zij dienen Hem niet met verstand, al staan zij dichter bij de waarheid, blijkens hun verloochening van Christus, den op aarde gekomen zoon Gods, 14. Dat doen de Christenen niet. Zij leven naar de geboden Gods, gegrift in hun harten, en onderscheiden zich in elk opzicht door hun loffelijk gedrag, 15. Daarna, tot besluit, nog een enkel toepasselijk woord, dat niet onveranderd tot ons is gekomen, 16—17.

§ 7. Aan de juistheid van den vorm mag worden getwijfeld, in zoover het niet waarschijnlijk is dat Aristides de

„Rede" werkelijk heeft gehouden, hetzij te Athene of elders.

Er bestaat echter geen voldoende grond om dien twijfel uit te strekken tot den overigen inhoud van Eusebius' bericht: *καὶ Ἀριστείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὁρμώμενος εὐσεβείας τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογίαν ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ καταλέλοιπε*, IV : 3, 3; en uit het opschrift in de Syrische vertaling af te leiden dat Aristides zijn Pleitrede zou hebben overhandigd aan Antoninus Pius, 138—161.

§ 8. De overigens onbekende Christen-wijsgeer heeft zijn werk verricht, volgens de overlevering, onder de regeering van Hadrianus, tusschen de jaren 117 en 138, niet vóór 125/6. Met die tijdsbepaling stemt overeen wat zich laat afleiden uit den inhoud, indien men let op den eenvoud van het gevoerde pleidooi, wat de schrijver aanstipt uit de Evangeliegeschiedenis, en zijn verhouding tot wellicht door hem geraadpleegde boeken.

§ 9. De waarde dezer Pleitrede bestaat in wat zij ons leert over des schrijvers opvatting van de Evangeliegeschiedenis, zijn verhouding tot „Paulus", den aard en de mate van ontwikkeling van het Christelijk gelooven en belijden dier dagen, en de wijze waarop men destijds begreep de nieuwe godsdienst te kunnen verdedigen tegenover heidenen en Joden.

§ 10. *Ἰάσονος καὶ Παπίσκου ἀντιλογία περὶ Χριστοῦ*, toegekend aan Aristo van Pella, minachtend besproken door Celsus en verdedigd door Origenes, is uit diens en anderer geschriften gebrekkig bekend, doch schuilt misschien in *Altercatio Simonis Judaei et Theophili Christiani* uit de 5de eeuw (Harnack) en in een *Gesprek tusschen Athanasius*, bisschop van Alexandrie, *en den Jood Zachaeus* (Conybeare).

Het Twistgesprek schijnt zich te hebben bewogen om de

vraag of Jezus was de door de profeten voorspelde messias. De Christen die bevestigend antwoordt, maakte voor zijn betoog een ruim gebruik van de allegorische verklaring der Schrift.

Men meent het te mogen plaatsen tusschen de jaren 135 en 170, ± 140.

§ 11. Van den Christen-wijsgeer-martelaar *Justinus*, geboren ± 100, gekerstend ± 133, gestorven ± 163/7, wellicht 165, zijn twee Pleitreden tot ons gekomen in één handschrift, codex Parasinus 450, voltooid in 1364, afgeschreven als Claromontanus in 1541; bovendien een klein gedeelte in een ander handschrift, Ottob. Gr. 247 uit de 15de eeuw, en enkele stukjes bij Eusebius.

De tekst is bedorven door fouten en inlasschingen, doch meermalen oordeelkundig uitgegeven, o. a. door von Otto 1876[3], naar wien Krüger hem bezorgde in Heft I zijner Sammlung, bij Mohr te Freiburg 1896[2]; vgl. J. A. Cramer, Theol. Studiën 1891: 317—357; 401—436; 1893: 17—35; 138—159; Baljon, Stemmen voor Wh. en Vr. 1899: 973—993.

§ 12. De *eerste* van het tweetal — N. 2 in den cod. Par. en in de Hollandsche vertaling, Amsterdam 1684 — heet bij Eusebius IV : 8, 3 *ἡ πρὸς Ἀντωνῖνον ἀπολογία*; 11 : 3 een apologie *ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πίστεως*, uitgesproken *βασιλεῖ Ἀντωνίνῳ τῷ δὴ ἐπικληθέντι Εὐσεβεῖ καὶ τῇ Ῥωμαίων συγκλήτῳ βουλῇ*; en iets verder, 18 : 2, *ὁ λόγος πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ προσαγορευθέντα καὶ τοὺς τούτου παῖδας τήν τε Ῥωμαίων σύγκλητον προσφωνητικὸς ὑπὲρ τῶν καθ’ ἡμᾶς δογμάτων*. Het laatste in overeenstemming met het vermoedelijk oorspronkelijke opschrift der Rede, waar Justinus zich richt tot verschillende personen, den *αὐτοκράτωρ* Antoninus Pius en anderen, „zoowel als tot den heiligen Senaat en het geheele Romeinsche volk,” *ὑπὲρ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως*

μισουμένων καὶ ἐπηρεαζομένων, waartoe hij zelf zegt te behooren, terwijl hij zijn werk noemt een *προσφώνησις καὶ ἔντευξις*.

§ 13. De inhoud laat zich splitsen in drie deelen: H. 2—12, 13—60, 61—67, voorafgegaan en gevolgd door een enkel woord ter inleiding, H. I, en tot besluit, H. 68 : 1—2, waaraan later is toegevoegd een afschrift van Hadrianus' brief aan Minucius Fundanus, H. 68 : 3—10, en wederom later „brieven" van Antoninus Pius en van Marcus Aurelius.

§ 14. De redenaar-schrijver betoogt, vooreerst, dat de Christenen niet behooren te worden vervolgd om den naam dien zij dragen, aangezien zij zijn noch zonder god, *ἄθεοι*, noch aan allerlei misdaden schuldig. Hij omschrijft in het kort hun geloof, verklaart alles van te voren aangekondigd door Jezus, en zegt het daarbij te kunnen laten, maar ter voorlichting van onwetenden verder te zullen gaan, in het uiteenzetten van de waarheid zijner belijdenis, H. 2—12. Daarop tracht hij, in de tweede plaats, aan te toonen dat de Christelijke godsdienst redelijk is en leidt tot een uitnemend leven, gelijk de geboden van Christus schoon zijn, H. 13—22. H. 23 noemt hij drie stellingen, die achtereenvolgens worden toegelicht: wat hij en de zijnen van Christus en de hem voorafgegane profeten leerden, is waar, 24—29; Jezus Christus, Gods Zoon en naar zijn raad mensch geworden, heeft ons dit alles geleerd, 30—53; voorheen dwaalden de menschen onder den invloed van booze geesten, 54—60. Eindelijk bespreekt hij, in de derde plaats, den doop, de eucharistie, de viering van den Zondag, 61—67.

§ 15. De ondersteld mondelinge voordracht behoort tot den vorm. Het boek moet de zaak der Christenen bepleiten voor wie er kennis van zullen nemen, inzonderheid de machthebbenden, *οἱ ἄρχοντες*, die allen en niet slechts enkele keizers, worden toegesproken als waren zij *εὐσεβεῖς καὶ φιλόσοφοι*.

§ 16. Waar en wanneer dit geschiedde laat zich niet met zekerheid zeggen. Waarschijnlijk te Rome, omstreeks het midden der tweede eeuw.

§ 17. De *tweede* Rede — in den cod. Par. en in de Hollandsche vertaling 1684 vooraan geplaatst — is aanmerkelijk korter dan de eerste. Zij heeft in den overgeleverden vorm geen afzonderlijk opschrift. Eusebius IV : 16 noemt haar *δεύτερον ὑπὲρ καθ' ἡμᾶς δογμάτων βιβλίον*, overgereikt aan de reeds genoemde *ἄρχοντες*, hoewel hij 17 : 1 met het oog op haar zegt: *ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ ἀπολογίᾳ*.

§ 18. Naar aanleiding eener bloedige vervolging van drie personen, onder Urbicus, alleen omdat zij beleden Christen te zijn, richt de redenaar-schrijver zich tot de „Romeinen'', nu de *ἡγούμενοι* dergelijke gruwelen toelaten of bedrijven. Hij verhaalt wat heeft plaats gehad, H. 1—2; spreekt minachtend over wat zekere Crescens hem zou kunnen aandoen, 3; wijst af den drang dat Christenen maar zichzelf moeten dooden, 4; maakt duidelijk waarom zij, ondanks den ondervonden tegenspoed, blijven gelooven in God, 5; hoe deze geen naam kan dragen; wie Jezus Christus is, 6; waarom de zijnen zich niet kunnen vereenigen met de leer der Stoicijnen, in zake wereldbrand en noodlot, 7—8; waarom zij vasthouden aan de straffende gerechtigheid Gods, 9; hoe wijzen als Socrates eertijds mede werden vervolgd, 10; hoe men kan leeren van Herkules op den driesprong, 11; van den geloofsmoed van Christen-martelaren, 12; en dat het betamelijk moet worden geacht, te gemoet te komen aan de bezwaren der Christenen, 13—15.

§ 19. Deze Rede is geen naschrift bij de eerste, noch een daaraan voorafgaand betoog. Veeleer een zelfstandig vervolg, met doorloopenden terugslag op wat in de eerste was gezegd. Mitsdien een werk dat later, doch waarschijnlijk niet lang daarna, afzonderlijk werd uitgegeven, toen Urbicus

stadsprefect was, alzoo tusschen 144 en 160, ± 153.

§ 20. Beide Reden zijn van groote waarde voor onze kennis van de wijze waarop destijds het Christendom werd verdedigd, tegenover zijn vervolgers, door ontwikkelde en wijsgeerig gevormde belijders. De eerste bovendien om hetgeen zij ons leert over het zedelijk leven der Christenen, mitsgaders hun kerkelijke zeden en gewoonten.

§ 21. Een derde pleitrede van Justinus, bekend als Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος, is grootendeels bewaard in den § 12 genoemden cod. Par.; een stukje bij Eus. IV : 18, 7, gevolgd door een aanstipping uit H. 71, 81, 82. De aanhef ging verloren, vgl. Eus. IV : 18, 6.

§ 22. De schrijver begint met het verhaal zijner kerstening, H. 2—8, waarna hij, in den vorm eener samenspraak met Trypho, zoekt duidelijk te maken: 1°. dat de Mozaische wet haar tijd heeft gehad en moet wijken voor de nieuwe, de wet van Christus, 9—48; 2°. dat Christus terecht naast God door de geloovigen wordt vereerd, omdat de profeten zijn komst hebben voorspeld en hij waarlijk Gods Zoon is, getuige zijn geboorte, sterven aan het kruis, opstanding en hemelvaart, 49 vv.

§ 23. Deze Dialoog is blijkens H. 120 geschreven na Justinus' eerste Apologie, waarschijnlijk nog tijdens de regeering van Antoninus Pius, 138—161, omstreeks 155/160.

§ 24. Πρὸς Διόγνητον, bekend als *De brief aan Diognetus* en daarom reeds H. III § 166 aangestipt, is grootendeels bewaard in één handschrift uit de 13de of 14de eeuw, dat den 24 Aug. 1870 te Straatsburg verbrand is, na herhaalde malen, het laatst door Reuss 1861 te zijn vergeleken en afgeschreven. Vgl. Baljon, Th. Stud. 1900: 28—45.

§ 25. De ongenoemde schrijver richt zich tot den ons niet bekenden Diognetus, op de wijze van Lucas tot Theophilus, ten einde hem in te lichten omtrent de godsdienst der Christenen, hun vertrouwen op God, hun geringschatting van de wereld en van den dood, hun afkeer van de goden der Grieken en de godsdienst der Joden, hun onderlinge liefde en den aanvang van hun „geslacht of stelsel", H. 1. Hij toont aan hoe nietswaardig de goden zijn, die men zich maakt uit vergankelijk stof, 2; hoe de Joden dwalen door den Schepper te willen dienen, als had Hij behoefte aan offeranden en wenschte Hij de naleving van vele geboden, 3—4. Daarna geeft hij een schets van het leven der Christenen, waaruit de voortreffelijkheid hunner belijdenis moge blijken, 5—6. Zij danken haar aan God, door tusschenkomst van het Woord, 7. Hoeveel hooger staat die Openbaring boven wat men eertijds van wijsgeeren leerde, 8. Aan haar moest voorafgaan de volheid der zonde, 9. Dat Christelijk geloof schenkt rijken zegen, 10.

Ten slotte een verheerlijking van het Woord en zijn prediking onder de menschen, 11—12.

§ 26. Dat slot behoort oorspronkelijk niet bij het voorafgaande, verraadt een andere, eenigszins, daarom niet veel jongere hand, en werd, bij vergissing of door misverstand, toegevoegd aan de H. 10 : 8 afgebroken Rede. Misschien wel omdat het, gelijk dit fragment, werd gehouden voor een gedeelte eener geschreven voordracht — men zegt gaarne: een homilie — bestemd om te worden gelezen en herlezen in de godsdienstige samenkomsten der gemeente.

§ 27. Deze bestemming die H. 1—10 gemeen heeft met den Oudchristelijken brief, treedt in de laatste regels van H. 1 duidelijk aan het licht.

In geen geval heeft dat stuk, H. 1—10, ooit deel uitgemaakt van een werkelijken brief, veeleer van een warm en

schoon pleidooi voor het aan miskenning en vervolging blootgestelde Christendom.

§ 28. De overlevering heeft deze Apologie, met het in 1870 verongelukte handschrift, toegekend aan Justinus. Men zegt tegenwoordig vrij algemeen: zonder voldoenden grond. Toch valt zij in den tijd wel niet veel later en allerminst met beslistheid in de derde eeuw. Getuige een vergelijking met de Pleitrede van Aristides, aan wien men een wijle, hoewel ten onrechte, als schrijver heeft kunnen denken; en de wijze waarop de ongenoemde Nieuwtestamentische geschriften toont te kennen, zonder ze ooit letterlijk of als gezaghebbend aan te halen.

§ 29. *Τατιανοῦ πρὸς Ἕλληνας*, gewoonlijk zijn *Λόγος π. E.* of Oratio ad Graecos genoemd, is bewaard in een drietal oudere afschriften, cod. Marcianus, Mutinensis, Parisinus 174, waarnaast eenige jongere, van den voor dit gedeelte verloren codex Parisinus 451, uit 914; bovendien fragmentarisch bij Eusebius, H. E. en Praep. Ev. — Oordeelkundig uitgegeven door E. Schwartz, 1888, in TU IV : 1.

§ 30. In den vorm eener toespraak tot „Helleensche mannen” zet de redenaar-schrijver voor zijn lezers uiteen — *ταῦθ' ὑμῖν συνέταξα* heet het H. 42 — wat hij, de voormalige heidensche wijsgeer, meent te kunnen aanvoeren ten gunste van het Christendom, terwijl hij de godsdienst, de zedeleer, de wijsbegeerte en de kunst der Grieken afkeurt en bestrijdt.

§ 31. Voor de samenstelling heeft hij gebruik gemaakt van voorhanden boeken, terwijl hij hier en daar vertrouwd blijkt met den inhoud van het vierde Evangelie en van den Paulinischen bundel, zonder zich evenwel daarop als gezaghebbend te beroepen.

§ 32. Wanneer Tatianus, reeds genoemd H. I § 44, deze rede in schrift bracht, laat zich niet met zekerheid zeggen.

Waarschijnlijk niet vroeger dan ongeveer het midden der tweede eeuw, noch later dan ± 172.

§ 33. Ἀθηναγόρου Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν, ook bekend als Supplicatio en Legatio pro Christianis, is bewaard in den codex Parisinus 451, uit 419, en daarvan afhankelijke afschriften. Oordeelkundig uitgegeven door E. Schwartz, 1891, TU IV : 2.

§ 34. In den vorm eener voordracht, gehouden voor μεγάλοι βασιλέων, wijst de redenaar-schrijver zijn lezers aan, hoe verschillend men handelt jegens Christenen en Heidenen, H. 1—3, waarna hij de eersten uitvoerig verdedigt tegen het verwijt als waren zij ἄθεοι, H. 4—30, en stonden zij in zedelijk opzicht lager dan anderen, H. 31—36, om te besluiten met een nieuw beroep op de machthebbenden, H. 37.

§ 35. Te oordeelen naar het onzuiver tot ons gekomen opschrift, zou Athenagoras, een overigens niet bekende wijsgeer uit Athene, deze Rede hebben uitgesproken voor de keizers Marcus Aurelius en Lucius Commodus, mitsdien tusschen de jaren 176 en 180.

§ 36. Pleitreden van Miltiades en van Apollinaris zijn slechts bij name bekend; die van Melito ± 170 uit een aanhaling bij Eusebius, IV : 26, 5—11.

Dergelijke werken van Theophilus, Pseudo-Justinus, Hermias, Minucius Felix, Tertullianus, Origenes en andere jongeren komen hier niet meer in aanmerking.

HOOFDSTUK VI.

Leerboeken.

§ 1. Enkele proeven van Oudchristelijke letterkunde, die niet behooren tot de Evangelien, Handelingen, Brieven, Openbaringen, Pleitreden, vatten wij samen onder den naam Leerboeken, omdat zij meer bijzonder zijn geschreven tot voorlichting van den lezer of hoorder, hoewel hetzelfde in het algemeen kan worden gezegd van alle tot dusver besproken werken.

Veel van wat hier vermelding zou verdienen, is verloren gegaan, alleen, of weinig meer dan bij name bekend. Zoo

Antitheses of *Separatio legis et evangelii*, het voornaamste werk van Marcion, volgens Tertullianus, adv. Marc. I : 19;

Vier en twintig boeken van Basilides, tenzij van een zijner volgelingen, *εἲς τὸ εὐαγγέλιον*, gelijk Eusebius IV : 7, 7, of *'Εξηγητικά*, gelijk Clemens Alex. IV : 12, 83 zegt;

Brieven, *Homilien*, en *Psalmen* van Valentinus of de zijnen, herdacht door Clemens Alexandrinus, Hippolytus, Tertullianus;

Σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων αἱρέσεων van Justinus, door hemzelf genoemd Apol. I : 26;

andere terecht of ten onrechte aan hem toegekende werken;

wijsgeerige, leerstellige, polemische en kerkelijke geschriften

van Isidorus, Apelles, Agrippa Castor, Tatianus, Miltiades, Apollinaris, Melito, Theophilus, Rhodon en anderen, ter bestrijding van „ketters", of tot aanbeveling hunner „dwalingen";

grootere en kleinere verhandelingen, geheel of ten deele opgenomen en verwerkt in jongere canones, constitutiones, belijdenisschriften, bisschopslijsten, enz.

§ 2. *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*, oudtijds veel gelezen, zelfs als *γραφή* aangehaald; daarna eeuwen lang schijnbaar uit het oog verloren en onder *ἀντιλεγόμενα-νόθα* geplaatst, hoewel voortlevende in nieuwe bewerkingen van de oude stof, o. a. in het zevende boek der Constitutiones apostolicae en bij Athanasius, is bewaard in I, waarnaar het eerst Bryennios 1883, daarna talloos velen, in Holland J. J. Prins bij Brill te Leiden 1884, den tekst bezorgden. In lichtdruk gaf dien J. Rendel Harris 1887, vgl. Tijdspiegel 1888; een Hollandsche vertaling, met inleiding en aanteekeningen, H. U. Meyboom Th. T. 1885 : 531—51, 596—632.

§ 3. Het geschrift noemt zich in den aanhef *διδαχὴ κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν*, vgl. 2 Pe. 3 : 2, doch richt zich tot „mijn kind", soms toegesproken als ware het een veelvoud, met de aanwijzing 1° van wat men heeft te verstaan onder de leer der twee wegen, die des levens en des doods, m. a. w. welke zedelijke voorschriften in acht genomen en welke verkeerde dingen nagelaten moeten worden, H. 1—6; 2° hoe de aldus onderwezenen behooren te worden gedoopt, zullen vasten, bidden, deelnemen aan de eucharistie, 7—10; zich gedragen jegens werkelijke en vermeende leeraars, apostelen en profeten, 11—13; den dag des Heeren vieren, 14; opzieners en diakenen kiezen, acht geven op elkander, 15; waken en wachten op de komst des Heeren, 16.

Het geheel is blijkbaar een onderwijsboekje, bestemd voor wie eerlang door den doop zullen worden opgenomen in de Christelijke gemeente; doch niet uitsluitend voor dezen, ook voor wie eenig herhalingsonderwijs niet overbodig mocht worden geacht.

§ 4. Aan de eenheid van het geheel in den oorspronkelijken vorm valt niet te twijfelen, doch evenmin aan de juistheid der meening dat voor de samenstelling, blijkens vorm en inhoud, gebruik is gemaakt van voorhanden bescheiden, waaronder wellicht, naast Evangelien, brieven en formuliergebeden, een oudere uitgave van de H. III § 131 bedoelde *Twee wegen.*

§ 5. De ongenoemde schrijver volbracht zijn werk geruimen tijd vóór Clemens Alexandrinus; te oordeelen naar zijn verhouding tot „Paulus", „Barnabas" (H. III § 136), de Evangeliegeschiedenis, en woorden ontleend aan later kanoniek geworden schrijvers, waarschijnlijk ± 150 à 160, in Egypte of Syrie.

§ 6. De waarde van het werk is bijzonder groot voor onze kennis van het Christendom in het midden der tweede eeuw, zijn ontwikkeling, zeden en gebruiken, ambtsdragers, en de gevaren waaraan het blootstond van verschillende zijden.

§ 7. Vijf boeken zoogenaamde Ὑπομνήματα van Hegesippus zijn fragmentarisch bewaard bij Eusebius H. E. en nagenoeg alleen daaruit bekend.

Niettegenstaande de geschiedkundige bijzonderheden, die er in voorkomen, meent men aan het werk veeleer een polemisch, met name antignostisch, dan een historisch karakter te mogen toekennen.

De schrijver was een behoudend man, die de waarheid zag waar hij overeenstemming vond met „de wet, de pro-

feten en den Heer", Eus. IV: 22, 3. Afkomstig uit het Oosten, hetzij Syrie of Palestina. Hij bezocht Rome onder Anicetus 154/5—165/7 en voltooide zijn arbeid onder Eleutherus 173/5—188/90.

§ 8. Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις heet een grootendeels verloren werk, dat wij slechts fragmentarisch kennen door Irenaeus, Eusebius en anderen.

Het bestond uit vijf boeken, die zouden geschreven zijn door Papias, een ἀρχαῖος ἀνήρ, leerling van Johannes, tijdgenoot van Polycarpus, en bisschop van Hierapolis.

Over den aard van het geschrift heerscht veel verschil van meening, in verband met de vermoedelijk oorspronkelijke beteekenis van de uitdrukking λόγια κυριακά, den uiteenloopenden inhoud der bewaard gebleven stukken, en de geldend geachte gissingen omtrent de herkomst der kanonieke Evangelien. Waarschijnlijk was het een kommentaar op een of meer dezer werken, geschreven omstreeks 150 à 160, waaraan onmiddellijk, of spoedig daarna, de naam van Papias is verbonden.

§ 9. Ὑπομνήματα noemt Origenes een werk van Heracleon, waaruit hij stukken meedeelt die o. a. Brooke 1891, T S I: 4, verzamelde als behoorende tot een kommentaar op Johannes' Evangelie.

De schrijver was een beroemd leerling van Valentinus, reeds bekend aan Irenaeus. Zijn werk dagteekent waarschijnlijk uit de jaren 150—180.

§ 10. Athenagoras noemt, in het laatste hoofdstuk zijner Pleitrede, besproken H. V § 33/5, een geschrift van zijn hand: Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν, dat waarschijnlijk kort daarna

is geschreven en door Schwartz tegelijkertijd oordeelkundig uitgegeven, T U IV : 2.

Het werk geeft een weerlegging van de bezwaren die men placht in te brengen tegen de opstanding, en een uiteenzetting van de gronden die daarvóór waren te ontleenen aan de wijsbegeerte, 's menschen natuur en bestemming.

§ 11. Het zoogenaamde *Muratorium*, gevonden te Milaan, in 1740 voor het eerst en later bij herhaling uitgegeven, behoort waarschijnlijk tot een in gebrekkig Latijn geschreven, al of niet oorspronkelijk in het Grieksch gestelde, beredeneerde lijst van bijbelboeken.

Men acht haar afkomstig van Rome, uit de laatste jaren der tweede eeuw, en meent er hoofdzakelijk in te mogen zien de oudste proeve eener kerkelijke opsomming van kanonieke geschriften des Nieuwen Testaments.

AANHANGSEL.

De Kanon.

§ 1. Een deel der Oudchristelijke letterkunde is *kanoniek* geworden d. w. z. de maat aangevende, tot richtsnoer dienende voor geloof en leven. Anders uitgedrukt: *κανών, κανὼν τῆς ἀληθείας, τῆς πίστεως, τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.*

§ 2. Geen dezer geschriften is van meetaf kanoniek geweest, noch dit geworden naar de bedoeling van den schrijver, en evenmin krachtens eenig besluit van een wettige vertegenwoordiging der Christelijke gemeente, laat staan van de Kerk in haar geheel, maar van lieverlede, onder den invloed van toongevende mannen, geleerden en voorgangers, met het woord of met de pen, in hun engeren of ruimeren levenskring, daarom niet altijd bisschoppen.

§ 3. Het verschijnsel hangt samen met de voorlezing in de gemeente van hooggeachte werken — Evangelien, Brieven, of hoe zij mochten heeten — afkomstig van Christenen; maar het laat zich allerminst daaruit alleen verklaren.

§ 4. De oudste sporen eener kanonvorming met het oog op Christelijke geschriften, treffen wij aan, evenals het eerst geschreven Evangelie, vgl. H. I § 4, bij de linkerzijde, met

name bij Marcion. Hij beriep zich, volgens Tertullianus, in den strijd zijner dagen, tegenover andersdenkende mede-christenen, op één Evangelie en een bundel (bestaande uit tien) Paulinische brieven: τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ὁ Ἀπόστολος (τὸ Ἀποστολικόν).

§ 5. De rechterzijde had tot op dien tijd aan een dergelijk beroep geen behoefte gehad, omdat zij steunde op de overlevering, gewoonlijk aangeduid met den dubbelen naam: „de Heer” en „de Apostelen”.

§ 6. Haar Katholiekgezinde vrienden, straks de toongevende meerderheid, volgden nu weldra het voorbeeld der linkerzijde, met dien verstande evenwel dat zij den overgenomen kanon 1º vasthechtten aan dien des Ouden Testaments, 2º den inhoud wijzigden, en 3º hem deden achterstaan bij de overlevering.

§ 7. De wijzigingen, door hen in den kanon gebracht, betroffen de beide deelen, het Evangelie en den Apostel.

Het eerste, omvattende het enkelvoudige en naamlooze Evangelie, naar de lezing van Marcion, vgl. H. I § 31, maakte plaats voor het Τετράμορφον, ook wel genoemd τὰ Εὐαγγελικά, onze Evangelien van Mattheus, Marcus, Lucas, Johannes. Vgl. H. I § 46.

§ 8. Die omzetting en de daarmede gepaard gaande afronding van het eerste deel van den Kanon des Nieuwen Testaments naar het hart der Katholieke Christenen, kreeg haar beslag omstreeks het jaar 180. Niet meer dan een uitzondering op dien regel, is het later nog voorkomend gebruik van het Evangelie van Petrus te Rhossus, dat der Egyptenaars, Hebreers en enkele andere elders, of de terzijdestelling van het vierde bij de Kleinaziatische Alogi der derde eeuw.

§ 9. Het tweede deel van den oudsten ons bekenden Nieuwtestamentischen kanon, bestaande uit den Marcionie-

tischen tekst van tien, straks dertien Paulinische brieven, werd in Katholieke kringen vervangen door den Oudkerkelijken tekst dier geschriften, waaraan andere, doch niet overal en altoos dezelfde, werden toegevoegd.

Dat laatste in verband met wat men, naast het O. T. en de Evangelien, tot stichting van de gemeente, goed vond voor te lezen, en krachtens de overweging dat daarvoor in aanmerking mocht komen al wat zich als „apostolisch" kon handhaven. Zoo namen de Twaalven eerlang hun plaats in naast „Paulus" en kon ὁ 'Απόστολος (τὸ 'Αποστολικόν), ofschoon de oude naam mede bewaard bleef, nu en dan worden vervangen door οἱ 'Απόστολοι (τὰ 'Αποστολικά).

§ 10. De afronding van het tweede deel en daarmede van den geheelen kanon kwam, tengevolge van het § 6 en 9 genoemde, voor de Katholieke Christenen niet spoedig tot stand.

Moge hij al tegen het einde der tweede eeuw in hoofdzaak voor de meesten hebben omvat, wat wij er van der jeugd af in vonden: naast vier Evangelien, dertien brieven van Paulus, Handelingen der apostelen, misschien ook Hebr. Jac. 2 Pe. 2 en 3 Joh. Judas en de Openbaring van Johannes, onbeslist en uiteenloopend bleef het oordeel zoowel ten aanzien van laatstgenoemde reeks als van Barnabas, 1 en 2 Clemens, de Didachê, den Herder van Hermas, de Openbaring en de Prediking van Petrus, Handelingen van Paulus, waarbij in sommige kringen en later nog andere, zelfs Constitutiones apostolicae, werden gevoegd.

§ 11. Ondanks de besluiten der Synoden van Hippo 393 en van Karthago 397 en 419; trots de voorschriften van Damasus 366—384, Gelasius 492—6 en Hormisdas 514—523, deden zich telkens weer afwijkingen voor, totdat het beslissende woord werd gesproken, nu met het oog op de woelingen van het Protestantisme en in overeenstemming

met de grenzen, geëerbiedigd door de Vulgata, in de vierde zitting van het concilie te Trente 1546.

§ 12. Voor Niet-katholieken bleef de zaak onbeslist en zijn de grenzen van den Nieuwtestamentischen kanon, ofschoon in het algemeen vaststaande sedert ± 400, zoo niet sedert ± 200, nooit scherp getrokken, tenzij voorzoover bijzondere bepalingen en belijdenisschriften met het oog op zekere landen en kerken verbindend kunnen worden geacht, gelijk bv. art. 4 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis voor de Hervormden in ons vaderland.

§ 13. De Hervorming der zestiende eeuw heeft, met haar hooghouden van het schriftgezag boven de traditie, eerst volledig recht laten wedervaren aan het denkbeeld eener kanonieke schrift, toegepast op een deel der Oudchristelijke letterkunde, maar daarmede tevens den grond gelegd voor zijn vernietiging.

§ 14. Het ontwaken van den geest der kritiek, zoowel van den geheelen bundel, als van alle boeken des Nieuwen Testaments in het bijzonder, sedert het laatst der achttiende eeuw, en de val van het leerstuk der goddelijke ingeving van Heilige Schriften, in onzen leeftijd, hebben leeren breken met het begrip kanoniek in den ouden zin, als passend voor een deel der Oudchristelijke letterkunde.

Dat begrip heeft voor ons nog slechts historische waarde, in zoover het, eenmaal overgebracht ook op de „boeken des N. Ts.", daaraan een eigenaardige plaats heeft geschonken in de ontwikkeling, mitsdien ook in de geschiedenis van onze godsdienst, waardoor het nog altijd in menig opzicht zijn invloed doet gelden.

Dit het eerst officieel te hebben erkend, is o. a. de blijvende verdienste der Nederlandsche Wet op het Hooger Onderwijs, 1876.

§ 15. Aan de hooge waarde van den inhoud der „kanonieke boeken des N. Ts." als belangrijkst bestanddeel van de ons overgeleverde Oudchristelijke letterkunde, doet die erkenning allerminst te kort. Zij helpt, integendeel, den rijken schat voor hoofd en hart, hier bewaard, te stellen op zijn waren prijs.

REGISTER.

	Bladz.
Abgarus	86
Alexandrinos, ad	84
Anabathmoi Jakobou	26
Anabatikon Paulou.	26, 102
Apokriefe Brieven	86
„ Evangelien	21
„ Handelingen	27
„ Openbaringen	103
Apollonius	29
Apostolische vaders	70
Aristides	104
Aristo van Pella	106
Athenagoras	113, 117
Barnabas	70
Baruch	102, 103
Basilides	114
Bickell	19
Brieven	30—33
Clemens, I.	74
„ II.	78
Diatessaron	20
Didachê	115
Diognetus	84, 110
Dionysius	84
Efeze	47
Elia	103
Evangelien	3
Evangelie, Oudste	4
Evangelie d. XII Apostelen	6
„ der Egyptenaren	7
„ van Petrus	6
Ezra, IV	102
Fajjum	20
Galatiers	43
Gnostische Evangelien.	15
Handelingen	23
Hand. der Apostelen	24
„ „ „ bij Epiphanius	26
Hand. v. Paulus en Thecla	28
Hebreerbrief	59
Hebreerevangelie	6
Hegesippus	116
Hemelvaart van Jezaja	102
„ „ Mozes	102
Heracleon	117
Herder van Hermas	97
Ignatius	80
Irenaeus aan Blastus	85
„ „ Phlorinus	85
„ „ Victor	85
Jacobus, br.	63
„ Voorevangelie	21
Jezus aan Abgarus.	86

	Bladz.
Johannes, Ev.	16
„ br. I.	67
„ II.	69
„ III.	69
„ Openbaring	89
Judas	69
Justinus, Chariton	29
„ Pl. I	107
„ „ II	109
„ Syntagma	114
„ Trypho	110
Kanon	119
Karpus, Papulos, Agathonice	29
Katholieke brieven	67
Kolosse	51
Korinthe, I	38
„ II	41
„ III	87
Laodiceers	84, 87
Logia Jyscu	19
Lucas, Ev.	12
Marcion, Antitheses	114, 120
„ br.	84
„ Ev.	14
Marcus, Ev.	10
Martelaarsboeken	28
Martyrium Polycarpi	28, 84
Mattheus, Ev.	8
Muratorianum	118
Nicodemus, Ev.	22
Openbaringen	88
Openbaring van Abraham	102
„ „ Johannes	89
„ „ Petrus	97
Paulinische brieven	33
Pauli Praedicatio	26

	Bladz.
Paulou Praxeis	26
Paulus en Seneca	87
Periodoi Joannou	28
„ Paulou	28
„ Petrou	28
Petrou Kyrugma	26
„ Kyrugmata	27
Petrus, I	64
„ II	66
Philemon	59
Philippi	49
Pionios	29
Pleitreden	104, 113
Polycarpus, br.	82
Ptolemaeus aan Phlora	86
Quadratus	104
Resch, Woorden van Jezus	19
Romeinen	34
Scili	29
Synoptici	7
Tatianus	20
Testamentum III Patriarcharum	102
Testamentum XII Patriarcharum	102
Tetramorphon	21, 120
Themiso	84
Thessalonika, I	53
„ II	54
Thomas, Ev.	22
Timotheus, I	54
„ II	56
Titus	57
Valentinus	84, 114
Vienne en Lugdunum	29, 84

BS2362 .M27
Handleiding voor de oudchristelijke
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00053 0610